

Történeti Térinformatikai Tanulmányok

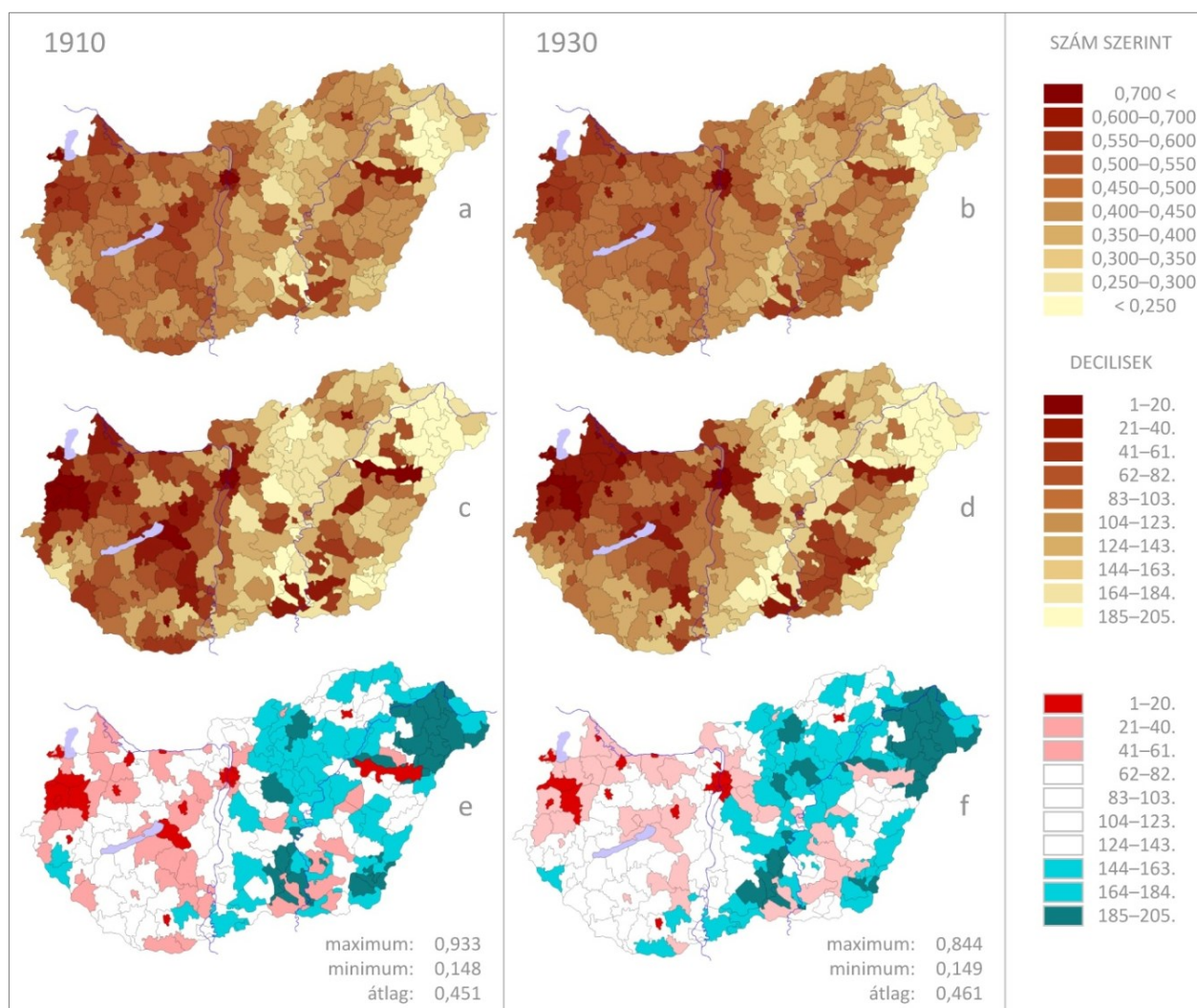

Az MTA BTK Történettudományi Intézet sorozata

Nr. 8. (2018)

Szilágyi Zsolt

Az életminőség területi különbségeinek változása a 20. század első harmadában Magyarországon

Bevezetés

A kutatás célja kezdetektől fogva az volt, hogy többé-kevésbé dinamikus kép készüljön a hazai életminőség mérhető szintjeinek területi változásáról 1910 és 1930 között, másképp pozicionálva: az 1920 előtti és utáni évekről. Az érdekelt, hogy a kvantitatív jellegű források és kliometrikus eszközök felhasználásával, milyen lehetséges válaszok adhatók arra a kérdésre, hogy „Trianon” mennyiben volt hatással a gazdasági-társadalmi folyamatokra (pl. az említett életminőség változására), hogy mennyire, milyen módon volt oka vagy épp ellenkezőleg, következménye a történeteknek. A kutatás jelen állása szerint a megbízható válaszokhoz, az itt közölt eredmények további kontextualizálására, az eredmények feldolgozásának folytatására van szükség. A következő oldalakon tehát arra az első lépésre vállalkozom, hogy *megnyissak* egy olyan gazdaság- és társadalomtörténeti indíttatású alternatív értelmezési kontextust, amelyen keresztül (később) akár másképpen, más formában is elbeszélhetővé válik majd Trianon története.

A HDI nemzetközi és hazai diskurzusa

Az elmúlt évtizedekben széles körben elterjedt, kivált a társadalomtudományok számos területén a *Human Development Index* (HDI) felhasználása. Napjainkban főleg a szociológia, a földrajz vagy a politikatudományok alkalmazzák a HDI-t a recens kutatások során. Ezt a többváltozós – egyébként egyszerűen kiszámítható – indexet leginkább a „fejlett”, a „kevésbé fejlett” és az „elmaradott” térségek rangsorolásához, kvantitatív jellegű kimutatásához, az életminőség területi egyenlőtlenségeinek a feltérképezéséhez használják. Az 1970-es és az 1980-as években jelentősen megnőtt az igény a társadalomkutatói körökben arra, hogy a gazdasági fejlettséget mérő, akkorra már általánosan elterjedt „egydimenziós” GDP helyett¹ egy olyan komplex mutatót dolgozzanak ki,² amely nemcsak a gazdasági tényezőkre érzékeny, hanem más körülményeket, úgymint az ember különféle szabadságait (képeességeit, lehetőségeit) is figyelembe veszi – beleértve a hosszabb élettartamot, az oktatásban elsajátított tudást vagy akár a politikai szabadságot. A vagyoni-jövedelmi helyzet ugyanis csak az egyik tényezője az „emberi jólétnek”, mely jól-lét eléréséhez a lehetőségek bővülésére is szükség van, ami legalább olyan fontos elem, mint a növekvő életszínvonal. Ennek megfelelően a korábbi (gazdasági indíttatású) paradigmával szemben az ember került a vizsgálat középpontjába, s ezzel az egyén választási lehetőségének bővülésére helyeződött a hangsúly. Tulajdonképpen a választás lehetőségének a kiszélesedése, mint folyamat adja a „humán fejlődés” fogalmának a jelentését.

Az ENSZ Fejlesztési Programjának (United Nations Development Programme) munkatársai és a szervezet más szakértői egy újonnan megalkotott mutatót vezettek be 1990-ben. A HDI módszer-tana a *Humánfejlettségi jelentés* (Human Development Report) című sorozat első számában került bemutatásra.³ A számítás menetét azóta többször finomították (pl. 1991, 1999), de maga az eljárás lényegében változatlan maradt. A HDI értékét három komponensmutató (élethossz, oktatásban megszerzett tudás, életszínvonal) *számtani átlaga* adja. Az élethosszt a születéskor várható átlag-életkorral, a tudást a felnőttek körében írni-olvasni tudók súlyozott arányával illetve az alap-, közép- és felsőfokú iskolázottság adott korosztályhoz viszonyított összevont mutatójával, míg az életszínvonalat a vásárlóerő-paritáson (purchasing power parity, PPP) mért egy főre jutó GDP értékével jellemzik.⁴ Mivel világviszonylatban az országok közti egy főre jutó GDP-ben szélsőséges eltérések mutatkoztak, melyek nyilvánvalóan az index torzulásához vezettek, és mivel egy elfo-

¹ Farhad Noorbakhsh szerint a GNP mint a fejlettség (az életszínvonal mérésének) fajlagos mutatója egy 1954-es ENSZ jelentésben szereplő ajánlás nyomán terjedt el általánosan. Noorbakhsh 1998: 517.

² Hicks–Sreeten 1979.

³ HDR 1990: 109.

⁴ HDR 1990: 109. vö. Nemes Nagy 2009: 301–305. Tomka 2011: 187–194.

gadható fejlettségi szinthez nincs szükség hallatlanul nagy jövedelemre, ezért a GDP értékét inkább logaritmikus transzformációval kezdték meghatározni, mely eljárás napjainkban is változatlan. Ennek következtében egyfelől a HDI kevésbé torzul, másfelől a diszkontált GDP megőrzi a nagyságrendi különbségeket. Ennek megfelelően a HDI kiszámításának módszere a következő:

$$HDI = \frac{k_1 + k_2 + k_3}{3}, \quad \text{ahol} \quad (1)$$

k_1 = a születéskor várható élettartam normalizált indexe,

k_2 = az oktatásban megszerzett tudás $(2a+1b)/3$ normalizált indexe, ahol

a = az írni-olvasni tudó felnőtt korú lakosság aránya,

b = a különböző oktatási szinteken tanulók megfelelő korosztályhoz mért aránya

k_3 = a logaritmikus transzformációval⁵ (diszkontálással) módosított egy főre jutó GDP normalizált indexe.⁶

A normalizálás képlete:

$$Z_i = \frac{x_i - x_{\min}}{x_{\max} - x_{\min}}, \quad \text{ahol} \quad (2)$$

Z_i = normalizált változó az i . területegységre,

x_i = vizsgált adatsor az i . területegységben,

$x_{\min}$ = a vizsgált adatsor minimumértéke,

$x_{\max}$ = a vizsgált adatsor maximumértéke.⁷

A módszertani és az interpretációs viták lényegében a HDI megjelenésével egyidősek. Eltekintve a fejlődés gazdaságra, régiókra, városokra vagy különösen társadalmakra történő értelmezhetőségének problémakörétől – amikor is a posztmodern kurzusban alapjaiban kérdőjeleződött meg a fejlődés fogalma⁸ –, a HDI körül nemzetközi szinten kialakuló vitákba bekapcsolódóknak négy csoportja különíthető el Garami Erika kutatásai alapján.⁹ A kritikusok egyik csoportja a HDI komponenseinek kiválasztását és azok alkalmasságát firtatta már kezdetektől, az 1990-es években. Ezzel egy időben mások azt kifogásolták, hogy a HDI meghatározásakor „nem vették figyelembe” az egyes országokon belüli területi egyenlőtlenségeket. Megint mások a számítás menetét, módszerét bírálták, és voltak olyanok is, akik egyszerűen elvetették a HDI-t, és inkább a „boldogságban eltöltött évek” mérését szorgalmazták (Happy Life-Expectancy, HLE).¹⁰

A kritikusok közül az egyik legtöbbet idézett szerző Farhad Noorbakhsh, aki részben azt hangsúlyozta másokkal együtt,¹¹ hogy a statisztikai adatközlés számos országban megbízhatatlan, kivált a jövedelmi adatok tekintetében. Ebből kiindulva arra tett javaslatot, hogy a HDI kalkulálásakor kisebb súllyal essenek számításba a jövedelmi viszonyok (diszkontált GDP). Másfelől azt is kifogásolta, hogy az országok összehasonlításakor nem irányul kellő figyelem arra, hogy egy-egy országban önmagához mérten mekkora volt pl. az iskolázottsági mutatóban időközben bekövetkező *változás*.¹² Noorbakhsh kritikai észrevételei nagyban hozzájárultak az ezredfordulón formálódó diskurzus fő irányvonalaihoz. Ezek közül az egyik meghatározó a forráskritikai főcsapás, a kulcskomponensekkel szembeni kritikus hozzáállás, a megfelelő interpretáció és kontextualizáció fontossága. A másik irányvonal az egyes országok belső fejlettségi különbségeinek problémaköre, konkrétan, hogy miként használható átalakítás után a HDI az életminőség belső (regionális) területi egyenlőtlenségeinek kimutatására, és e régiók lokalizálására.

⁵ Mivel ezt az eljárást nem alkalmaztam jelen dolgozatban, mert nem a GDP mutatót használtam a számításokhoz, ezért a logaritmikus transzformáció képletét sem részletezem. Erre vonatkozóan lásd: Nemes Nagy 2009: 302.

⁶ Nemes Nagy 2009: 304.

⁷ Péntes 2014: 37.

⁸ A városfejlődéssel szemben kifejtett nézeteimet lásd: Szilágyi 2016.

⁹ Garami 2009: 281–284.

¹⁰ Veenhoven 1996.

¹¹ Murray 1994, Srinivasan 1994.

¹² Noorbakhsh 1998.

Az elmúlt három évtized alatt a HDI irodalma túlzás nélkül állítható, kisebb könyvtárnyi méretűre duzzadt. Ezzel kapcsolatban elegendő arra utalni, hogy a JSTOR elektronikus könyvtárban való keresés több mint 2300 találatot ad a Human Development Index együttes kulcsszavakra. A találatok csaknem fele meglepően olyan szakmunka, amely az elmúlt tíz évben keletkezett.¹³ Egyértelmű tehát, hogy a kérdéskör: a HDI módszertanának finomhangolása, az országokon belüli területi egyenlőtlenségek jelzéséhez történő átalakítása vagy az életminőség alkotóelemeinek meghatározása napjainkban is élénken foglalkoztatja a kutatókat. Ezek közül is kiemelkedik az az összegző jellegű reflexió, amely Stiglitz–Sen–Fitoussi-jelentés (2009) néven vált ismertté. A Nobel-díjas közgazdászokból álló kutatócsoport célja az volt, hogy meghatározza a GDP-nek – mint az életminőség mutatójának – a korlátait, és hogy megvizsgálja annak lehetőségét, milyen újabb statisztikai források, adattípusok vonhatók be egy humán fejlettséget mérő index magalkotásához.¹⁴ A jelentés középpontjába a szerzők az életminőség, a jólét fogalmát helyezték. Hangsúlyozták, hogy az életminőség szélesebb fogalmi konstrukció annál, minthogy egyszerűen a gazdasági növekedést vagy csak az életszínvonal emelkedését lássuk benne. Az életminőség ugyanis túlmutat az élet anyagi oldalán, hiszen annak egyik meghatározó eleme az „életben rejlő értékek” megtapasztalása, megélése. Az emberek életkörülményei nem írhatók le pusztán a rendelkezésre álló (elérhető), vagy épp hiányzó erőforrásokkal. Ez már önmagában is azt sugallja, hogy ezek az erőforrások elégtelenek ahhoz, hogy az életminőség megragadható legyen pusztán általuk.¹⁵ A jelentésben a fogalmi megközelítésnek három lehetőségét emelték ki a szerzők. A filozófiáit (1), amely jelen esetben szorosan kapcsolódik az *utilitárius* hagyományokhoz, miszerint az egyén arra törekszik élete során, szemben a fájdalomérzettel, hogy a *boldogságot* maximalizálja. Ilyenformán az emberi lét egyetemes célja a boldogság- és az elégedettség elérése, folyamatos megtapasztalása.¹⁶ A következő megközelítés a képességszemlélet, amely a képesség fogalmában (2) gyökerezik, a tettek és lehetőségek sorozatos kombinációjából épül fel, és a tényleges *szabadságot* jelenti. Ez a felfogás az embert olyan cselekvőnek tekint, aki rendelkezik a döntés szabadságával. Az számít, amit az ember megtehet, vagy az, amivé válhat. A döntési lehetőségek bővülése, amit már az élettartam növekedése vagy akár az írni-olvasni tudás képessége is eredményezhet, hozzájárul a jól-lét érzetének megtapasztalásához, közvetve pedig az „életminőség emelkedéséhez”. A harmadik megközelítés közgazdasági hagyományokra, mégpedig a „méltányos elosztás” fogalmára (3) épül. A jóléti közgazdaságtan második tétele szerint a *javak társadalmon belüli igazságos(abb) elosztása* általános emberi igény. Végso fokon az adózás intézménye is erre az elvre épül. Ugyanakkor ez a megközelítés az *egyéni preferenciák* megvalósítását, kielégítését helyezi előtérbe, midőn valakivel „jó dolog” történik, olyan dolog, ami az érintett személynél valamilyen preferenciát elégít ki (a boldogság és a kielégített preferencia ti. nem azonos). Itt pusztán arról van szó, hogy az adott preferencia kielégítésre került, de a megvalósulás felett érzett érzelmekhez már nincs köze.¹⁷

Összességében a HDI mint az életminőség mutatója nem „csodaszer”. Számos ismeretelméleti, módszertani kérdést vet fel már a pusztán előállítás is, és újabb problémák adódnak az eredmények értelmezésekor, az utólagos jelentésadáskor, a kontextualizálási kísérletek alkalmával. A problémakör összetettségét jól mutatja, hogy egy régió helyzete relatíve akkor is „javul”, ha egy adott területről az alacsonyabb iskolai végzettségű keresőképes lakosság tömegesen elvándorol, mint ahogyan annak a régióknak a rangsorban elfoglalt pozíciója is „előnyösebbé válik”, ahová az iskolázottabb tömegek érkeznek munkavállalás, letelepedés szándékával.¹⁸ Különösen érvényes ez Magyarországra az élénk vándormozgalom miatt a 20. század első harmadában, ezért a későbbi HDI adatok kontextualizálásához elengedhetetlen a korabeli migrációs folyamatok ismerete.

¹³ JSTOR 1995–2018. (A keresés dátuma: 2018. június 23.)

¹⁴ Vö. Szabó–Farkas 2012: 88. vö. Koós 2015: 85–86.

¹⁵ Stiglitz–Sen–Fitoussi 2009: 41.

¹⁶ Ezt a nyugati (angolszász) megközelítésmódot tartalmazza USA alkotmánya is ('pursuit of happiness').

¹⁷ Stiglitz–Sen–Fitoussi 2009: 42. vö. Gébert 2012: 305–309., Nagy 2014.

¹⁸ A GDP-vel kapcsolatban hasonló, más előjelű problémákra mutat rá: Szabó–Farkas 2012: 92–93.

A HDI használatának hazai elterjedése elsősorban a földrajztudományhoz és a regionális tudományhoz kapcsolódik. Az utóbbi években több olyan munka is született, amiben a szerzők röviden áttekintették a területi fejlettségi vizsgálatok hazai szakirodalmát,¹⁹ ezért azok egyszerű felsorolásától eltekintenek. Az első olyan kutatások, amelyek kifejezetten a HDI módszertanát követve konstruálták meg az ország „fejlettségi” térszerkezetét, csak viszonylag későn kezdődtek. Ezeket az első kutatási eredményeket az MTA Világgazdasági Kutatóintézete Fóti Klára szerkesztésében külön kötetben adta közre az ezredfordulón, amelyből a Nemes Nagy József által jegyzett tanulmány (2000) sokat idézett referenciális alpművé lényegült.²⁰ Ehhez hasonló, gyakran hivatkozott munka Husz Ildikó (2001) írása, Obádovics Csilla és Kulcsár László közös tanulmánya (2003) vagy a Nemes Nagy József és Jakobi Ákos által készített elemzés (2003).²¹ A HDI-vel foglalkozó munkák közül ezúttal azokat emelem ki, amelyek a térségi HDI meghatározására is kísérletet tettek. A legszembeötlőbb probléma, ahogyan a közigazgatási hierarchiai szinteken lefelé haladunk, hogy egyre kevésbé állnak rendelkezésünkre olyan adatok, amelyekből szintetizálhatók volnának a HDI komponensváltozói. Tehát a kistérségi vagy a járási szinteken jóval korlátozottabbak a lehetőségek, mint a megyék esetében. A kezdeti lépések után idővel egyre többen végeztek megyei becsléseket, területi HDI számításokat.²² A legnagyobb eltérés a felhasznált adatok terén az oktatásban megszerzett tudás kvantifikálásánál mutatkozott,²³ de nem kis módszertani problémát okozott az életszínvonal mérésére használt térségi GDP adatok kalkulációja sem.²⁴

Külön figyelmet érdemel a téma szempontjából Faragó Tamás tanulmánya (2007), amely ismereteim szerint az egyetlen kísérlet hazai viszonylatban, hogy történeti (jelen esetben inkább történeti demográfiai) kontextusba helyezze a HDI, kivált a területi HDI alakulását a 20. századi Magyarországon. Munkája nem kapott különösebb figyelmet, alighanem azért, mert az összegzett eredmények utólagos jelentésadása megkérdőjelezhető kontextusban történt. Ettől eltekintve, mint módszertani megközelítés érdekes a munka. Először is vizsgálódásának aspektusa történeti demográfiai, ezért Faragó külön hangsúlyt fektetett az adatok nemek szerinti bontására. Ebből adódóan mindössze hét olyan mutatót talált, amely kapcsolatba hozható a HDI kiszámításával, továbbá hosszabb távon nemek szerinti és területi bontásban is rendelkezésre áll.²⁵ Ezek felhasználásával alkotta meg az általa Historical Human Development Indexnek (HHDI) nevezett mutatót.²⁶ Szembeötlő, hogy Faragó nem használta sem a

¹⁹ Farkas 2012, Tóth 2013,

²⁰ Nemes Nagy [2000].

²¹ Husz 2001, Obádovics–Kulcsár 2003, Nemes Nagy–Jakobi 2003, Jakobi–Kiss 2003.

²² Obádovics–Mokos–Kulcsár 2001, Husz 2002, Nemes Nagy–Jakobi 2003, Rechnitzer–Smahó 2005, Csité–Németh 2007, Józán 2008, Garami 2009, Malatyinszki 2010, Farkas 2012.

²³ Farkas 2012: 233.

²⁴ Nemes Nagy 1995, Kiss 2003, Dusek–Kiss 2008, Kiss 2010.

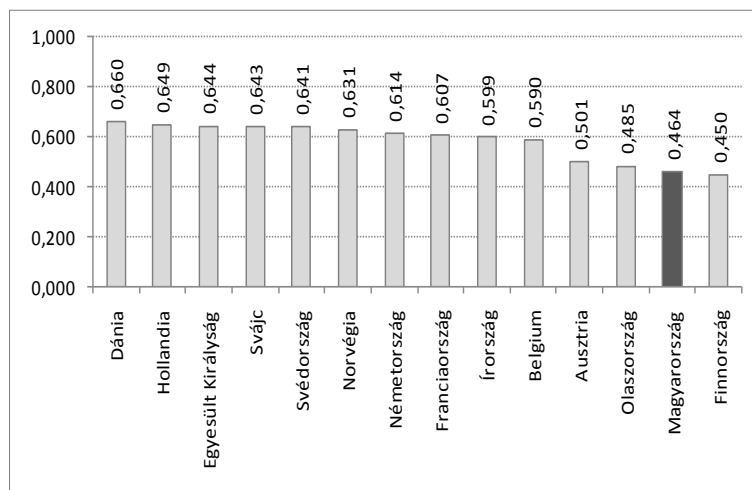
²⁵ Ezek a következők: (1) a születéskor várható élettartam, (2) a gyermekhalandóság, azaz a 0–4 éves korúak aránya az elhunytak között, (3) a 0–14 éves gyermekkorúak aránya, (4) a 60 év felettiek aránya, (5) a 6 évnél idősebb írni-olvasni tudók aránya, (6) a 14 évnél idősebb, középfokú oktatásban részesültek aránya, s végül (7) a 14 évnél idősebb keresőknek az aránya. Faragó 2007: 176–177.

²⁶ Erre vonatkozóan így ír: „A születéskor várható átlagos élettartam a rendelkezésünkre áll, de a gyermekhalandóság aránya (mely a HDI-ben nem szerepel) finomítja az előző adatot, ti. nem mindegy, hogy a várható élettartam milyen mértékben függ a fiatal korosztályok életésélyeinek javulásától, illetve az idősebbek életének meghosszabbodásától. Ugyanerre a kettősségre erősít rá a mindezekhez szorosan kapcsolódó (és a HDI-ből szintén hiányzó) két korcsoport-arány (0–14 és 60–X évesek), de míg az első két mutató inkább folyamatjelző, addig az utóbbi kettő inkább a mindenkori állapotokat mutatja. Az írástudás, illetve a középfokú oktatásban részesültek aránya logikailag közel áll a HDI-index vonatkozó részmutatójához, bár azzal nem teljesen azonos. A lényeg viszont az, hogy az általunk ajánlott részmutatók, miután népszámlálási adatokon nyugszanak, sokkal szélesebb körben elérhetők és időben távolabbra visszavihetők, mint a rövidebb múltra visszatekintő oktatási statisztikák beiskolázási arányai. A legproblematisabb talán az életszínvonal kérdésének az indexbe foglalása. A mai társadalomkutatók jelentős részének az a véleménye, hogy a GDP erre még akkor sem igazán alkalmas, ha azt vásárlóerő paritással korrigálják [...]. Ehhez hozzátehetjük, hogy e mutató ráadásul sokhelyütt csak igen rövid időszakokra áll rendelkezésünkre. Hasonló a helyzet az adózási adatokkal is. Ráadásul ez utóbbiak ritkán állnak rendelkezésünkre regionálisan, nemek szerinti bontásban pedig szinte soha. Nem maradt más számunkra, mint a keresők arányának a felhasználása, mely – mivel ez is népszámlálási adat – széleskörűen és viszonylag hosszú távra vonatkozóan elérhető. Ez részben magában hordozza a GDP-mutató hátrányainak egy részét – nem tekinti keresőknek a háztartásban, otthon, a hivatalos munkaerőpiacon kívül dolgozókat – viszont legalább nem terheli a jövedelemeltitkolás, a környezeti károk stb. problémái. Próbálkoztunk egyébként más mutatókkal is (nem mezőgazdasági keresők aránya, egy főre eső adóteher), de ezek – amellett, hogy az utóbbiak esetében sokkal kevesebb adat állt térben és időben rendelkezésünkre – az általunk részletesen elemzett 1910 körüli időszakban oly erős összefüggést mutattak

Maddison számításai alapján országos szinten rendelkezésre álló GDP adatokat, sem az adóstatistikai adatsorokat, amelyek nemcsak regionális, hanem megyei és járási szintű, sőt akár települési szintű bontást is lehetővé tesznek. Gyanítható, hogy éppen az utóbbi kapcsán felmerülő módszertani nehézségek miatt *nem születtek Magyarországon vagyoni-jövedelmi adatok felhasználásával eddig területi HDI becslések a 20. század elejére vonatkozóan*. Faragó az egy főre jutó GDP-t mint az életszínvonal komponensmutatóját a 14 évnél idősebb keresőknek százalékos arányával helyettesítette. A számítások menetét nem részletezte, és a számítási eredményeket sem foglalta össze táblázatszerűen, következésképpen nem az eredmények számszerű bemutatását tartotta fontosnak a szerző, hanem inkább a hosszú távú folyamatok és a nemek közötti különbségek megragadását. A HHDI alapján kirajzolódó változás menetét csak ábrán mutatta be, így pl. a HHDI 1910. évi értékét csak utólagosan lehet „visszafejteni” részadatokból. Ezek alapján a történeti Magyarország regionális szintről számított átlagos HHDI értéke 1910-ben 43,83-ra tehető, vagyis a megszokott HDI értéktartományába transzformált formában 0,438 volt.²⁷

Nicholas Crafts adatait²⁸ felhasználva Magyarország vonatkozásában Tomka Béla végzett európai összehasonlítást HDI alapján. Crafts – a nehezen hozzáférhető magyar adatok miatt – nem tudta meghatározni Magyarország 20. század eleji indexét, ezért az 1913-ra (valójában inkább az 1910-es évekre) vonatkozó számításokat Tomka Béla pótolta. Ezzel lehetővé vált az ország állapotának nyugat-európai kontextusban történő felmérése, elemzése. Az eredmények alapján jól látszik, hogy Magyarországon az életminőség nyugat- és észak-európai összehasonlításban lényegesen kedvezőtlenebb volt 1913-ban (1. ábra).²⁹ A következő évtizedekben viszont jelentősen csökkent az ország hátránya: amíg a századelőn a hazai HDI érték a nyugat-európai átlagnak csak a 78%-át, addig a század közepére már a 93%-át adta.³⁰

Összességében a HDI-vel kapcsolatos történeti kutatások még „gyerekcipőben” járnak Magyarországon. Ennek nyilvánvalóan több oka van. Közülük is talán az egyik legjellemzőbb, hogy a hazai történettudomány *modern korral* kapcsolatos kutatási eredményei csak korlátozottan épülnek be a külföldi tudományos munkákba, és fordítva, a külföldi eredmények is csak jókora késéssel válnak részévé a hazai diskurzusnak. Kifejezetten jó példa erre a „lomhaságra” a HDI kérdésköre. Természetesen kivételek azért vannak, és az utóbbi időben számuk is, súlyuk is érzékelhetően nagyobb.

1. ábra Magyarország HDI értéke Nyugat-Európához képest, 1913. Tomka 2011: 191. után saját szerk.

a keresők arányával, hogy véleményünk szerint az összetett indexbe való beépítésük csak az utóbbi hatását erősítette volna fel nem kívánatos mértékűvé, ezért e két említett részmutató használatától eltekintettünk.” Faragó 2007: 177–178.

²⁷ Faragó Tamás csak az alábbi adatokat közli, amiből meghatározható az országos szintű, átlagos HHDI érték: a férfiakra vonatkozó, törvényhatóságokban vett átlagos HHDI 48,62 volt 1910-ben. A nőkre vonatkozó értékről csak annyit közöl, hogy az a férfiakénak átlagosan csak 80,29%-át adta. Eszerint az említett évre a női, törvényhatóságokban mért átlagos HHDI 39,03-ban határozható meg. Ennek megfelelően a női és a férfi értékek átlaga 43,82. Mivel a HHDI értéktartománya hozzávetőlegesen 100-szorosa a HDI értéktartományának, ahogyan arra a szerző felhívta a figyelmet, így a 100-zal való osztást követően a történeti Magyarország átlagos HHDI értéke 1910-ben 0,438 körül alakulhatott. Faragó 2007: 183–185.

²⁸ Crafts 2002. vö. Uő 1996.

²⁹ Európa geográfiai szemléletű regionális térfelosztásairól lásd: Sárfalvi–Probáld 2000: 123.

³⁰ Tomka 2011: 199.

Végül fontos röviden szólni arról a grandiózus munkáról, ami az utóbbi néhány évben új fejezetet nyitott a nemzetközi összehasonlító HDI kutatások terén. Leandro Prados de la Escosura közel másfél évtizedet töltött azzal, hogy a világ különböző országaiból összegyűjtse azokat az alap adatokat, amelyek felhasználásával 1870-től kezdve számos időmetszetben meghatározható a HDI három komponensmutatója. Már a kutatás elején arra az álláspontra helyezkedett, hogy az ENSZ módszertana alapján számított HDI (UNHDI) *történeti* perspektívában és *globális* viszonylatban csak korlátozottan használható. Erre a felismerésre többek között az a kutatói tapasztalat vezette, hogy az 1950 előttről beszerezhető statisztikai adatok erősen hiányosak, és a minőségük is igencsak változó, ami értelemszerűen hatással van a végeredmény megbízhatóságára.³¹ Ugyanakkor arra lett figyelmes, hogy az UNHDI kiszámításakor alkalmazott egyszerű *számtani átlag* jelentős torzulásokhoz vezethet, és gyengíti a későbbi komparáció eredményeit. Tudniillik az UNHDI értéke már akkor is nagyobb mértékben emelkedik, ha a három komponensmutató közül csak az egyik értéke nő. Összehasonlítva a számtani és a mértani átlag elvét s működését, nyilvánvaló, hogy a mértani átlag alkalmazásakor (szemben a számtani átlaggal) csak akkor javul ugyanolyan mértékben a HDI, ha annak minden komponense is javul.³² Ezek alapján Prados úgy döntött, hogy megváltoztatja a HDI kiszámításának menetét, amikor bevezette a *mértani átlagolást*. Továbbá racionalizálta a normalizálási eljárást például, amikor a várható átlagéletkor ENSZ által javasolt minimum és maximum értékét 25–85 évről 25–80 évre csökkentette, tekintettel az 1870–1990 közötti viszonyokra. Ezt, a megváltoztatott eljárással számított HDI-t nevezte javított vagy továbbfejlesztett HDI-nek (Improved Human Development Index, IHDI). Már a kutatás korai fázisában világossá vált, hogy e módszertani változtatások következtében az IHDI értékek, szemben az UNHDI-vel, lényegesen alacsonyabbak. A különbség negyed- vagy harmadannyi, de akár feleannyi is lehet (1. táblázat).

Ebben a korai munkájában, az akkor rendelkezésre álló országok statisztikai adatait felhasználva közreadta az új, IHDI értékek mellett a régi, UNHDI (HDI) értékeket is. Ennek köszönhetően lehetőség nyílik arra, hogy hosszabb időtávban is megvizsgáljuk az életminőség változásának magyarországi folyamatát (2. ábra). Tanulságos, hogy milyen rövid idő, *alig fél évszázad alatt is mennyire látványos javulás figyelhető meg a hazai életminőség alakulásában* akár a nyugat-európai országokhoz, akár az Amerikai Egyesült Államokhoz mérten történik a komparáció. Magyarország hátránya ezen adatok tükrében csaknem felére zsugorodott 1870 és 1929 között (ezzel szemben a nyugat-európai publikációkban a GDP adatokon mért differencia inkább stagnált),³³ ami nemcsak annak eredménye, hogy a kompozitmutatók által jelzett folyamatok kedvezőbbé váltak az országban, hanem annak eredménye is, hogy a „humán fejlődés” folyamata eközben lelassult Nyugat-Európában, míg Magyarországon – vélhetően kisebb megszakítással – megtartotta a háború előtti (1913) lendületét. Az előnyös helyzet egyértelműen az egészségügyi ellátórendszer kiépülésével, a születéskor várható életkor látványos emelkedésével és az 1920-as években tovább javuló oktatási helyzettel magyarázható. Felmerül a kérdés ezek után, hogy *miért nem mutatkozik Trianon negatív hatása a statisztikai adatokban megragadható életminőségben*. Nos, ennek lehet magyarázata az adatfelvételi eljárásban időközben beálló változás. Lehet magyarázata a HDI számításakor alkalmazott módszertan, de lehet az is, hogy 1920-ban többségében a perifériális részek kerültek elcsatolásra, és az új országhatáron belül azok a területek maradtak, amelyekre eleve kedvezőbb életminőség volt jellemző. Az IHDI alkalmazásakor viszont a differencia nem csökken Magyarország és Nyugat-Európa között (a %-ban kifejezett érték viszont ugyanúgy javul, mint a HDI esetében), igaz a világháborús győztesek mögötti lemaradás sem nő: *Trianon törésként lényegében nem jelentkezik*.³⁴

³¹ Vö. Stiglitz–Sen–Fitoussi 2009.

³² Prados 2005: 12.

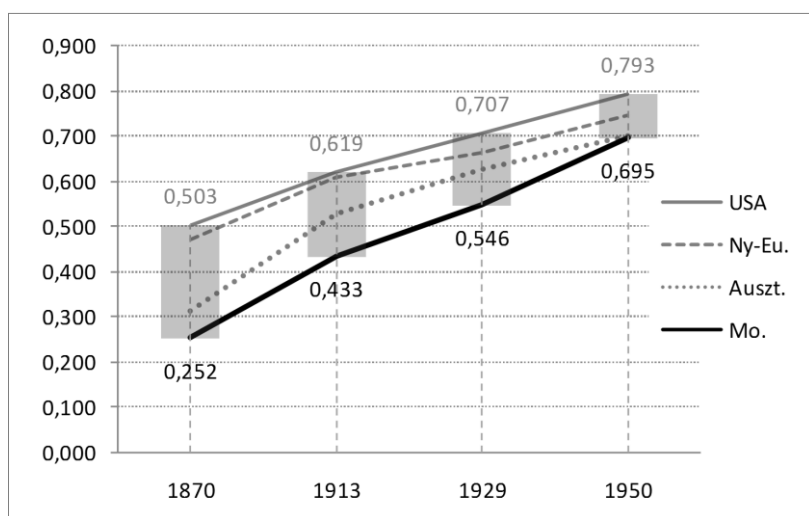
³³ Maddison 1995.

³⁴ Lehet persze érvelni azzal, hogy az 1913–1929 közötti intervallum túl tág ehhez, s a háború után szokványos restaurációs periódus, majd a gazdasági növekedés teljesen eliminálta a visszaesést, de a későbbi vizsálatokban szereplő 1925-ös év esetén sem mutatható ki törés.

1. táblázat Az UNHDI és az IHDI értékeinek összehasonlítása a kutatás korai fázisában

Ország/régió	1870	1913	1929	1950	1870	1913	1929	1950
	UNHDI				IHDI			
USA	0,503	0,619	0,707	0,793	0,260	0,365	0,457	0,576
Nyugat-Európa	0,470	0,607	0,665	0,747	0,248	0,382	0,458	0,565
Ausztria	0,314	0,531	0,629	0,702	0,138	0,303	0,415	0,512
Magyarország	0,252	0,433	0,546		0,110	0,213	0,319	
	UNHDI–IHDI értékeinek különbsége				UNHDI–IHDI különbsége (%)			
USA	-0,243	-0,254	-0,250	-0,217	-48,3	-41,0	-35,4	-27,4
Nyugat-Európa	-0,222	-0,226	-0,207	-0,182	-47,2	-37,1	-31,1	-24,4
Ausztria	-0,176	-0,228	-0,214	-0,190	-56,1	-42,9	-34,0	-27,1
Magyarország	-0,142	-0,220	-0,227		-56,3	-50,8	-41,6	

Forrás: Prados 2005: 25. alapján saját számítás.

2. ábra A HDI alakulása Magyarországon nemzetközi összehasonlításban, 1870–1950.

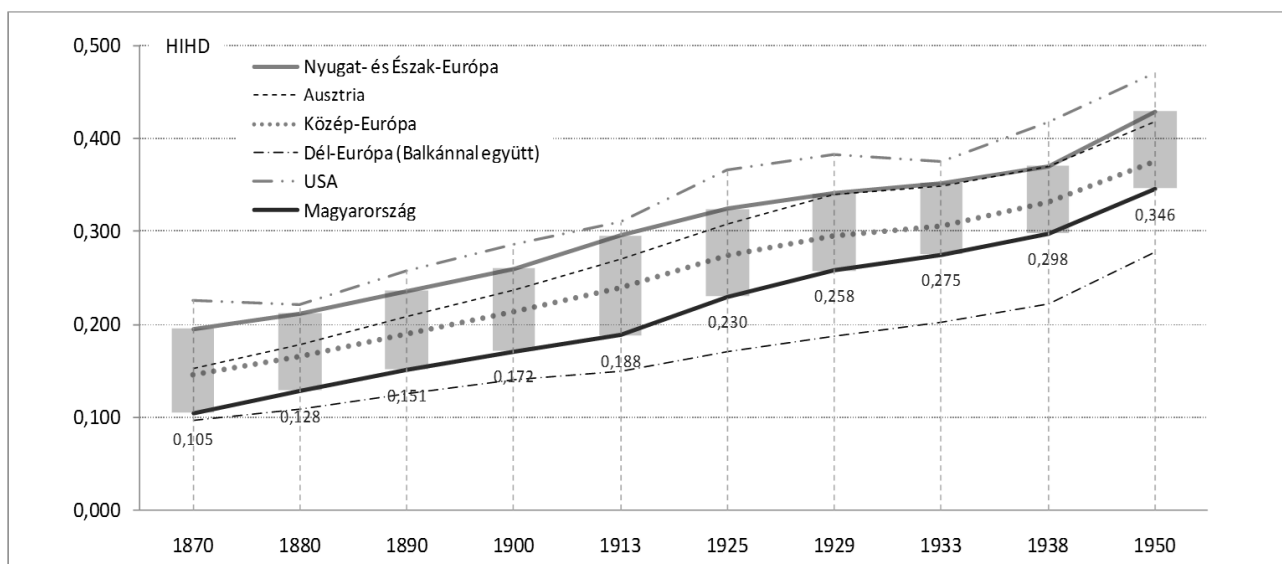
Forrás: Prados 2005: 25. Saját szerkesztés.

Megjegyzés Prados nem közli Magyarország 1950-re számított HDI értékét, ezt a Tomka Béla által közölt adattal helyettesítettem (Tomka 2011: 191.)

Prados a későbbi munkáiban az ENSZ módszertana alapján számított indexet (UNHDI) új néven (UNDP HDI) kezdte használni csakúgy, mint az IHDI-t, amit szintén átkeresztelt: *emberi fejlődés humán indexe* névre (Historical Index of Human Development, HIHD).³⁵ Az eddig elmondottak értelmében az „emberi jólét”, amit pl. az UNHDI vagy a HIHD segítségével mérhetünk, sok tekintetben egy többdimenziós jelenség, amelynek a jövedelem csak az egyik vetülete – véli Prados. Az „emberi fejlődés” fogalma, érvel tovább, eredendően az emberek választási folyamataként, az egészségben eltöltött élet élvezéseként definiálódik, amelynek része a tudás megszerzése, de a tisztességes életszínvonal elérésére is. Az „emberi fejlődés” mint folyamat biztosítja az egyén számára a választás szabadságát és annak lehetőségét, hogy saját életét irányítsa. Következésképp az „emberi fejlődés” bizonyos értelemben véve olyan szabadság, amely lehetővé teszi az egyén számára a különböző erőforrásokhoz való hozzáférést, beleértve a tulajdon felett való rendelkezést is, lehetővé téve ezzel a személyes potenciál fejlesztését – összegzi Prados a projekt honlapján az emberi fejlődéssel, az emberi jóléttel, az életminőséggel kapcsolatos álláspontját. (A kutatás eredményei, beleértve a publikációkat, az adatbázisokat és a vizualizációs anyagokat szabadon hozzáférhetők és további kutatásokhoz felhasználhatók.)³⁶

³⁵ Prados 2015.

³⁶ <https://espacioinvestiga.org>

3. ábra A HIHD alakulása Magyarországon nemzetközi összehasonlításban, 1870–1950

Forrás: WHD 1870–2015, saját szerkesztés.

A rendelkezésre álló adatok alapján Prados 164 országról közölt HIHD értékeket. Ezek alkalmazásával megrajzolható a jelenleg elérhető legkorszerűbb módon előállított kvantitatív kép az életminőségről, mely nemcsak országonként alakítható ki, hanem korszakonként is. Következésképpen megkonstruálható az életminőség változásnak tér- és időbeli dinamikája is. Ezek alapján továbbra is fenntartható az a korábban megfogalmazott tézis, miszerint Magyarországon valóban látványos javulása mutatható ki kvantitatív eszközökkel az életminőségnek, jóllehet a folyamat dinamikája, az új számítás szerint, mérsékeltébb lehetett (3. ábra). Kétségtelen ugyanakkor, hogy e „fejlődés” egyenletesebb lehetett, mint ahogyan az korábban sejthető volt.³⁷ A regionális szemléletű komparáció arra is rávilágít, hogy a nyugat- és észak-európai államokhoz képest szignifikáns javulás következett be 1913 és 1925 között. Egyértelmű az is, hogy az életminőség növekedése egyenletes volt 1913-ig, s egy enyhe lassulás figyelhető meg a századfordulón (a korábbi trendhez, de pl. Ausztriához mérve is). Ezzel szemben Európa nyugati és északi régióiban a 20. század legelején, egészen az első világháború kitöréséig nagyobb mértékű, gyorsabb ütemű volt az életminőség kedvező irányú átalakulása, ami vélhetően összefüggésben állt a gazdaság konjunkturális helyzetével (is). A magyarországi trend (a HIHD emelkedése) 1913 után tovább folytatódott, ekkor még látványosabban csökkent a nyugat- és észak-európai országok átlagához képest Magyarország hátránya, ami előbb, 1913–1925 között a hazai HIHD értékek emelkedésével magyarázható, majd 1925–1929 között inkább a nyugati és az északi régiókban lelassuló átalakulással állt összefüggésben. Ugyanakkor az is kirajzolódik, hogy a gazdasági válság (1929–1933) kedvezőtlenebb hatással volt az életminőség alakulására Európa nyugati és északi részén, mint Magyarországon. Az adatok emellett arra utalnak még, hogy a 20. század első felében 1938-ban volt a hazai életminőség a legközelebb a nyugat- és észak-európai átlaghoz: amíg ennek értéke 1870-ben az említett átlagnak még csak 54%-át, 1913-ban is még csak 64%-át, addig 1938-ban, közvetlenül a második világháború előestéjén, már 81%-át adta. Továbbá elmondható, hogy a hazai életminőség „fejlődése” a közép-európai folyamatokhoz igazodott, azokkal „rokonítható” volt, miközben a dél-európai állapothoz képest gyorsuló ütemben változott kedvező irányba. Végül Ausztriával kapcsolatban érdemes hangsúlyozni, hogy már közvetlenül a kiegyezés utáni évtizedekben látványosabban nőtt az életminőség szintje, mint Magyarországon: tulajdonképpen gyorsuló ütemben konvergált a nyugat- és észak-európai országok életminőségi szintjéhez, amit 1929-ben el is ért. Ettől kezdve azzal csaknem teljesen együtt, ugyanazon a szinten haladt (2. táblázat, 3. ábra).

³⁷ A korábbi vizsgálatokban az 1913–1929 közötti szakaszt kettéosztó 1925-ös év nem szerepelt.

2. táblázat Az életminőség alakulása (HIHD) Magyarországon nemzetközi összehasonlításban, 1870–1950

Év	Nyugat- és Észak-Európa	Közép-Európa	Dél-Európa (Balkánnal)	Ausztria	Magyarország	USA
HIHD értéke						
1870	0,195	0,146	0,096	0,153	0,105	0,226
1880	0,211	0,165	0,109	0,178	0,128	0,221
1890	0,236	0,189	0,125	0,209	0,151	0,257
1900	0,260	0,214	0,141	0,237	0,172	0,286
1913	0,295	0,239	0,149	0,270	0,188	0,310
1925	0,324	0,274	0,171	0,308	0,230	0,366
1929	0,341	0,295	0,187	0,340	0,258	0,383
1933	0,352	0,306	0,202	0,349	0,275	0,376
1938	0,370	0,331	0,222	0,371	0,298	0,417
1950	0,429	0,374	0,278	0,419	0,346	0,470
Változás (%)						
1870–1880	8,4	13,0	13,2	16,4	22,5	–2,2
1880–1890	11,6	14,6	14,3	17,6	17,7	16,2
1890–1900	10,3	13,2	12,8	13,1	13,8	11,1
1900–1913	13,5	11,4	6,1	14,1	9,7	8,3
1913–1929	15,4	23,4	25,7	26,0	36,8	23,6
1929–1938	8,7	12,2	18,5	8,9	15,4	9,0
1938–1950	15,8	13,2	25,2	12,9	16,3	12,7
1913–1938	25,4	38,5	48,9	37,2	57,9	34,7
1870–1950	219,9	256,0	288,5	274,0	330,8	207,7

Forrás: WHD 1870–2015 alapján saját számítás, vö. Prados 2015.

Országokon belüli differenciák, a területi HDI konstrukciója

Az eddig elmondottakból kitűnik, hogy a HDI bármelyik tárgyalt változata elsősorban az országok közti, nemzetközi összehasonlításra szolgál. Pontosan arra, amire 1990-ben megalkották. A későbbi változatok (HHDI, UNHDI, IHDI, HIHD), amelyek már jobban alkalmazkodnak a történeti perspektívához, módszerükben ugyan finomodtak, de továbbra is inkább az országok összehasonlítására alkalmasak. A makrotípusokon vagy országokon belüli területi egyenlőtlenségek meghatározásához az index további módosítására, a vizsgálandó terület sajátos viszonyaihoz való igazítására van szükség; ami nemcsak a közigazgatási állapot, a forrásadottság, hanem számos egyéb körülmény figyelembevételét is igényli. Az alábbiakban egy ilyen, belső területi egyenlőtlenségeket jelezni és lokalizálni „képes” HDI kidolgozására teszek kísérletet.³⁸

A felhasznált források és az alaptérkép

A kutatást hosszas előkészítő munka előzte meg, miközben sokáig „fölé tornyosultak” azok nehézségek, amelyekről közel sem volt biztos, hogy elfogadható kompromisszumok nélkül egyáltalán megoldhatók. Hosszú ideig volt kardinális kérdés, hogy miként kezelhető a magyarországi forrásadottságok keretein belül a GDP helyettesítésének módszertani kérdésköre, és hogy miképpen modellezhetők HDI segítségével *dinamikus*an az életminőség területi egyenlőtlenségei. Utólag úgy vélem, hogy e dilemma első fele más megközelítésben jóval rugalmasabban is kezelhető lett volna. Minthogy azonban a földrajzi szakirodalomból ismert próbálkozások adták az elsődleges mintát,

³⁸ Több nemzetközi példa van recens kutatások esetében a területi (lokális) HDI számításokra. A kelet-közép-európai régióból pl. elérhető a lengyelországi és a romániai belső életminőségbeli különbségekről közelmúltban készült kutatási eredmény a vonatkozó módszertani eljárásokkal együtt, lásd: Arak et al. 2013, Teşliuc–Grigoraş–Stănculescu (eds.) 2016.

talán érthető, hogy miért gondoltam már elejétől fogva azt, hogy a vagyoni-jövedelmi adatok beépítése adhatja a siker kulcsát. Ehhez végül az alábbi források felhasználására volt szükség (3. táblázat).

3. táblázat A HDI komponensmutatóinak kiszámításához szükséges változók forrása

Kód	Megnevezés	Forrás
k1	Halálozások átlagszáma (1901–10) Lakosságszám (1910) Halálozások átlagszáma (1921–30), az adatok éves bontásban szerepelnek Lakosságszám (1930)	MSK Ús. 46. köt. MSK Ús. 42. köt. KSH 1969. MSK Ús. 83. köt.
k2	Írni-olvasni tudók száma (1910) 6 évesnél idősebb lakosság (1910) Lakosságszám (1910) Írni-olvasni tudók száma (1930) 6 évesnél idősebb lakosság (1930) Lakosságszám (1930)	MSK Ús. 42. köt. MSK Ús. 42. köt. MSK Ús. 42. köt. MSK Ús. 83. köt. MSK Ús. 83. köt. MSK Ús. 83. köt.
k3	A községi pótdadó kivetésénél alapul vehető 1908. évi állami adókiivetés (K) Városiakra nehezedő földadó, házadó, kereseti adó, nyilvános számadásra kötelezett egyletek- és vállalatok adója, egyéb egyenes adó (1910, K) Lakosságszám (1910) A községi pótdadó kivetésének alapjául szolgáló állami adók összege (1934, P)	MSK Ús. 39. köt. MSK Ús. 58. köt. MSK Ús. 42. köt. MSK Ús. 93. köt.
	Városokra végzett adóbecslések (a számítás menetét lásd a szövegben): · A törvényhatósági jogú városok által befizetett földadó (1933/34, P) · A törvényhatósági jogú városok által befizetett házadó (1933/34, P) · A törvényhatósági jogú városok által befizetett társulati és tantième adó (1933/34, P) · A megyei városokban befizetett földadó (1933/34, P) · Országosan befizetett földadó összege (1933/34, P) · Városok mezőgazdasági művelés alatt álló földjeinek kat. tiszta jövedelme (1935, AK) · A megyei városokban befizetett házadó összege (1933/34, P) · A megyei városokban a tulajdonos által használt lakások hasznértéke (1933/34, P) · A megyei városokban a bérbe adott lakások nyers házbérrjövedelme (1933/34, P) · A megyei városok által befizetett társulati és tantième adó (1933/34, P) · Az iparban, kereskedelemben és a forgalomban kereső lakosság száma (1930)	AS 1934: 51. AS 1934: 77. AS 1934: 149. AS 1934: 51. AS 1934: 51. MSK Ús. 99. köt. AS 1934: 77. AS 1934: 82. AS 1934: 83. AS 1934: 149. MSK Ús. 86. köt.

Forrás: a fentiekén túl az 1910. évi adatokra lásd: GHA, saját szerkesztés.

Megjegyzés: a k1–3 feloldását lásd a HDI kiszámítását leíró módszertani résznél.

A kutatást nagyban segítette, hogy az 1910. évi adatok egy jelentős része települési szinten már eleve rendelkezésre állt a *GISTA Hungarorum Adatbázis* (GHA) felhasználásával. Az, hogy ebben az adatbázisban települési szinten érhetőek el az adatok, abban volt nagy segítség, hogy ezeket viszonylag egyszerűen lehetett leválogatni, illetve aggregálni a későbbi, 1930-as évekbeli járási szintre; megteremtve ezzel a viszonylag pontos, területi alapú komparáció feltételeit, az adatok trianoni országterületen történő összehasonlíthatóságát. A vizsgálatban a későbbi közigazgatási állapotot³⁹

³⁹ Leszámítva a rendhagyó eseteket, a megyék élén városok álltak. Mindössze három olyan vármegye (Abaúj-Torna vm., Bihar vm., Szatmár, Ugocsa és Bereg keevm.) jött létre a trianoni békeszerződést követően, ahol nem voltak városi jogú települések. A megyeszékhelyek, ezekben az esetekben, kivétel nélkül nagyközségek voltak (rendre: Szikszó, Berettyóújfalu és Mátészalka). A járások élén, ezzel szemben, többnyire nagyközségek álltak, jóllehet a járásszékhelyek ötöde városi rangú település volt (31 db). Ilyen volt: Baja thjv. (Bajai járás), Balassagyarmat mv. (Balassagyarmati járás), Csongrád mv. (Csongrádi járás), Eger mv. (Egri járás), Esztergom mv. (Esztergomi járás), Komárom mv. (Gesztesi járás), Gyöngyös mv. (Gyöngyösi járás), Gyula mv. (Gyulai járás), Jászberény mv. (Jászsági felső járás), Kalocsa mv. (Kalocsai járás), Kaposvár mv. (Kaposvári járás), Kiskunfélegyháza mv. (Kiskunfélegyházi járás), Debrecen thjv. (Központi járás, Hajdu vm.), Budapest thjv. (Központi járás, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), Makó mv. (Központi járás, Csanád, Arad és Torontál keevm.), Szolnok mv. (Központi járás, Jász-Nagykun-Szolnok vm.), Szekszárd mv. (Központi járás, Tolna vm.), Magyaróvár mv. (Magyaróvári járás), Miskolc thjv. (Miskolci járás), Mohács mv. (Mohácsi járás), Nagykanizsa mv.

vetítettem vissza egy korábbi időszakra (ez bevett eljárásnak számít). E mögött az a módszertani megfontolás és praktikus döntés áll, hogy a trianoni békeszerződés megkötése után rendelkezésre álló, időben az 1930-as népszámláláshoz legközelebb eső, első teljes helységnévtár⁴⁰ adatai alapján került kialakításra a *Magyarországi Életminőség Történeti Adatbázisa* (MÉTA),⁴¹ melyben az adatok szintén települési bontásban szerepelnek. A MÉTA és a GHA összefűzését az tette lehetővé, hogy a MÉTA-ban kettős ID kódolást alkalmaztam. A két adatbázis összefűzésekor így a területi aggregáció nehézségek nélkül elvégezhetővé vált, vagyis az 1910. évi adatok leválogatása az 1930/33. évi közigazgatási beosztás alapján történhet (4. táblázat), egy olyan járási szerkezetben, amely ilyen formában 1910-ben még nem létezett. Ezzel az eljárással pedig biztosíthatóvá vált az összehasonlítás, mivel e két időmetszet területe lényegében azonos lett.⁴²

4. táblázat Magyarország közigazgatási szerkezetének néhány jellemző vonása, 1933

Vármegye	Város			Község				Összes telep.	Körj.	Járás
	Thjv.	Mv.	Összes	Nk.	Nkkk.	Kk.	Összes			
Abaúj-Torna	0	0	0	7	0	131	138	138	34	5
Bács-Bodrog	1	0	1	26	0	0	26	27	0	3
Baranya	1	1	2	12	0	298	310	312	73	7
Békés	0	2	2	28	0	0	28	30	0	6
Bihar	0	0	0	55	2	4	61	61	2	6
BGK	1	0	1	55	3	140*	58	59	52	7
CsAT	0	1	1	36	1	4	41	42	2	5
Csongrád	2	2	4	12	0	4	16	20	2	3
Fejér	1	0	1	83	4	15	102	103	6	5
GyMP	1	1	2	28	1	78	107	109	30	4
Hajdu	1	4	5	15	0	0	15	20	0	2
Heves	0	2	2	78	2	33	113	115	13	6
JNSz	0	6	6	47	0	0	47	53	0	6
KE	0	2	2	48	3	16	67	69	8	3
NH	0	2	2	14	2	137	153	155	55	6
PPSK	2	12	14	205	4	10	219	233	5	17
Somogy	0	1	1	31	6	272	309	310	86	9
Sopron	1	0	1	27	4	84	115	116	30	4
SzU	0	1	1	62	3	68	133	134	32	9

(Nagykanizsai járás), Pápa mv. (Pápai járás), Pécs thjv. (Pécsi járás), Salgótarján mv. (Salgótarjáni járás), Sopron thjv. (Soproni járás), Székesfehérvár thjv. (Székesfehérvári járás), Szombathely mv. (Szombathelyi járás), Győr thjv. (Tósziget-csilizközi járás), Vác mv. (Váci járás), Veszprém mv. (Veszprémi járás), Zalaegerszeg mv. (Zalaegerszegi járás). Ezzel szemben a járásszékhelyek tizede (15 db) a legalacsonyabb rangú települések köréből, a kisközségek közül került ki 1933-ban. Ilyen volt: Baranyavári járás (Villány kk.), Bodrogi járás (Ricse kk.), Hegyháti járás (Sásd kk.), Igali járás (Igal kk.), Letenyei járás (Letenye kk.), Nógrádi járás (Rétság kk.), Alsólendvai járás (Lenti kk.), Novai járás (Nova kk.), Pécsváradi járás (Pécsvárad kk.), Pétervásári járás (Pétervására kk.), Szentlőrinci járás (Szentlőrinc kk.), Encsi járás (Encs kk.), Szobi járás (Szob kk.), Tabi járás (Tab kk.), Tornai járás (Bódvaszilas kk.).

⁴⁰ MH 1933: i. – Magyarországon a két világháború között négy hivatalos helységnévtár jelent meg KSH gondozásban (1922, 1926, 1933, 1937). Jelen összehasonlító elemzés két időmetszet (1910, 1930) alapján készült. Mindkét mintaév a hivatalos népszámlálások eszmei dátumához igazodik. Az 1930. évi összeíráshoz időben legközelebb az 1933. évi helységnévtár adatsora áll, ami egyébként közli az utóbb említett népszámlálás néhány főbb eredményét. A kiadvány tartalmazza az 1926 novembere és 1933 júniusa között eltelt idő közigazgatási beosztásban történt fontosabb változásait, sőt számba veszi azokat a módosulásokat is, amelyek 1900 és 1933 között a trianoni országhatáron mentek végbe, így módon tájékoztat a községegyesítésekről, a névváltozásokról és az új községalakulásokról is.

⁴¹ Az 1933. évi helységnévtár alapján 25 (ebből 7 közigazgatásilag egyelőre egyesített) vármegyéje, 149 járása és 709 körjegyzősége volt Magyarországnak. (Vármegyéik: Abaúj-Torna; Bács-Bodrog; Baranya; Békés; Bihar; Borsod, Gömör és Kishont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyéik (keevm.); Csanád, Arad és Torontál keevm.; Csongrád; Fejér; Győr, Moson és Pozsony keevm.; Hajdu; Heves; Jász-Nagykunszabolcs; Komárom és Esztergom keevm.; Nógrád és Hont keevm.; Pest-Pilis-Solt-Kiskun; Somogy; Sopron; Szabolcs és Ung keevm.; Szatmár, Ugocsa és Bereg keevm.; Tolna; Vas; Veszprém; Zala; Zemplén.) Továbbá az 3413 településből 11 törvényhatósági jogú város, 45 megyei város, 1079 nagyközség és 2278 kisközség volt, mely utóbbiból 62 kisközség működött (önállóságát megtartva) valamely nagyközséghez csatlakozva, így ezeket nem sorolták körjegyzőségbe.

⁴² A MÉTA-ban mindegyik település rendelkezik egy GHA-ID azonosító mellett, egy olyan MÉTA-ID szerkezettel is, amely az említett három szinten teszi lehetővé a települések csoportosítását (vö. Szilágyi 2018c: 324–329).

Vármegye	Város			Község				Összes telep.	Körj.	Járás
	Thjv.	Mv.	Összes	Nk.	Nkkk.	Kk.	Összes			
SzUB	0	0	0	14	1	99	114	114	36	4
Tolna	0	1	1	87	2	28	117	118	11	6
Vas	0	2	2	15	5	261	281	283	70	6
Veszprém	0	2	2	51	15	111	177	179	38	5
Zala	0	2	2	21	3	371	395	397	105	11
Zemplén	0	1	1	22	1	52	75	76	19	4
Összesen	11	45	56	1079	62	2216	3357	3413	709	149

Forrás: MÉTA, MH 1933, saját szerkesztés.

Megjegyzés: Kk. = kisközség, Körj. = körjegyzőség, Mv. = megyei város, Nk. = nagyközség, Nkkk. = nagyközséghez csatlakozó kisközség, Thjv. = törvényhatósági jogú város. Továbbá: BGK = Borsod, Gömör és Kishont, CsAT = Csanád, Arad és Torontál, GyMP = Győr, Moson és Pozsony, JNSz = Jász-Nagykun-Szolnok, KE = Komárom és Esztergom, NH = Nógrád és Hont, PPSK = Pest-Pilis-Solt-Kiskun, SzU = Szabolcs és Ung, SzUB = Szatmár, Ugocsa és Bereg. *) a MÉTA adatbázis alapján összeített érték, ezzel szemben az 1933. évi helységnévtárban 139 szerepel (MH 1933: x). Az összeítés többször ellenőrzésre került, bizonyíthatóan az összeítés a forráskiadványban hibás!

A térbeli folyamatok felismeréséhez és elemzéséhez nélkülözhetetlen az adatok vizualizálása. Ehhez szükség volt egy térinformatikai rendszerben (ArcView GIS) elkészített digitális alaptérképre, mely korábban még nem állt rendelkezésre (melléklet: 1. térkép). A szerkesztéshez előzményként felhasználható volt *Az Alföld településhatáros közigazgatási térképe 1925–26* című kiadvány,⁴³ amelyhez egy nyomtatott adattár és egy digitális segédlet (Alföldi Települések Történeti Adatbázisa, ATTA) is elérhető volt. A határ menti részeknél az új államhatár kijelölése, míg a belsőbb területeknél, kivált az alföldi részeknél a számos enkláv (anyaközséggel földrajzilag nem érintkező külterületi rész) közigazgatási kapcsolatának meghatározása nehezítette és lassította a térképezés folyamatát.⁴⁴ A kartográfiai munkákat tovább bonyolította, hogy 1900 és 1933 között számos közigazgatási változás történt, összesen 82 községegyesítés, 56 új alapítás és 28 névváltozás fordult elő. Volt, hogy közigazgatási megfontolásból településeket „helyeztek át” egyik járásból a másikba, de volt olyan is, hogy 1920 után új járásokat hoztak létre, s ezeket mind figyelembe kellett venni (melléklet: 1. térkép függeléke).

A HDI komponensmutatóinak forráskritikája, előállítása és interpretációja

Az „élettartam” (k1)

A HDI kiszámításához szükséges források tehát csak korlátozottan állnak rendelkezésre. A születéskor várható élettartam például nemhogy települési szinten, de még járási szinten is hiányzó adat. Nem publikálták. Természetesen a születési és a halálozási anyakönyvekből elvégezhetőek volnának a számítások hatalmas munkabefektetéssel, amelyet legfeljebb csak egy jól szervezett, kiterjedt kutatócsoport vállalhatna fel, kivált, hogy a feltárást és a számításokat egyenként kellene elvégezni mind a 3414 település esetében. Ebből következik, hogy más mutató használatára van szükség.

Első körben felmerült, hogy a csecsemőhalálozások száma, mint mutató alkalmas lehet erre a célra, annál is inkább, mert 1910 és 1930 között az egészségügyi intézményrendszer kiépülésével (Országos Stefánia Szövetség 1915, Országos Közegészségügyi Intézet 1927, Zöldkeresztes Egészségvédelmi Szolgálat 1927) látványosan javultak az újszülöttek életben maradási esélyei. Az index értékének csökkenése pl. azt jelzi, hogy egy adott területen kedvezőbbé váltak az egészségügyi körülmények. Ebben az esetben ez nemcsak azt jelezné, hogy az egészségügyi alapellátás vált könnyebben elérhetővé, hanem azt is, hogy a családok lakókörnyezete, a személyes higiénés viszonyok szintén javultak. Mivel nyilvánvaló, hogy a születéskor várható alacsony élettartam egyik meghatározó oka – főleg a századelőn – a magas csecsemőhalálozás volt, így a körülmények válto-

⁴³ A kihajtható térképlap részét képezi a következő munkának: Szilágyi 2014a.

⁴⁴ Ebben segítségemre voltak az alábbi források: NM EAD Közigazgatási tájékoztató lapok 1925, TMAA 2005, MH 1900, 1902, 1907, 1913, 1926, 1933.

zásával a születéskor várható élettartam is jelentősen emelkedett, ekképp a két folyamat szoros kölcsönhatásban állt egymással. Mielőtt túlságosan bizakodók lennénk, hogy a HDI egyik komponensmutatójára találtunk egy helyettesítő változót, szembesülnünk kell azzal, hogy ezek az adatok települési bontásban csak az 1910. évre állnak rendelkezésre, így a későbbi állapotokkal történő összehasonlítás nem végezhető el, hacsak nem az anyakönyvek feldolgozását választjuk a teljes országra kiterjedően. Ennek megvalósítása azonban, ahogyan arra az előbb utaltam, a történettudomány jelen keretei között, a vonatkozó források rendkívül alacsony feldolgozottsága miatt nem megvalósítható.

A recens geográfiai vizsgálatok esetében hasonló nehézségbe ütközött Malatyinszki Szilárd is. Kutatómunkája során arra az álláspontra helyezkedett, hogy a születéskor várható átlagéletkor helyett használható az ún. öregedési index (100 gyermekkorúra jutó időskorúak aránya). Túl azon, hogy egy recens vizsgálathoz képest mit jelenthetett a századelőn a gyermekkor és az időskor tapasztalati határa, más probléma is adódik. Leginkább azzal kapcsolatban, hogy ez a mutató a századelőn – s még a két világháború között is – egyszerűen alkalmatlan arra, hogy a mérni kívánt folyamatokat megbízható módon számszerűsítse. Elsősorban azért, mert túlfőzött magas volt a korban a földrajzi mobilitás értéke. Nem szükséges különösebben bemutatni, hogy a századelőn mennyire élénk volt a vándormozgalom a Kárpát-medencei térben, mint ahogyan azt sem kell bizonygatni, hogy mekkora tömegek keltek útra, és hagyták el szülőföldjüket, lakhelyüket a vesztes világháború s a trianoni békeszerződés következményei miatt.⁴⁵ Az öregedési index értékét tehát utólag nagyban befolyásolná az egykori földrajzi migráció, hiszen a családok elvándorlásával a gyermekkorúak száma is kevesebb lett a népességekibocsátó településeken, miközben az idős, csökkent munkaképességű lakosság száma megnőtt, jelentősen megváltoztatva ezzel az adott település korösszetételét az utóbbi korcsoport javára. Mivel ezekben az esetekben nem a javuló egészségügyi körülmények álltak a demográfiai változások hátterében, ezért ezek az adatok meglehetősen félrevezetőek, amit egyértelműen bizonyít az elvégzett korrelációs számítás is. Az öregedési index (1910) és a halálozási ráta (1901–1910) között nem mutatható ki kapcsolat ($r = -0,006$). Holott aprioriként kölcsönkapcsolat feltételezhető. A kapott eredmény tehát meggyőző, eszerint az öregedési index a 20. század első harmadában alkalmatlan a járási szintű HDI értékek meghatározására.

Tulajdonképpen szükségmegoldás, hogy a születéskor várható átlagéletkor helyett egy jóval egyszerűbb változót, a nyers halálozást – vagyis az ezer főre jutó halálozások számát – vagyunk kénytelenek használni. Mivel a mutató nemcsak a teljes népesség korösszetételére, hanem a magasabb mortalitással járó járványos időszakokra is kifejezetten érzékeny, ezért érdemes az adott évi adatok helyett az ezeket a mintaéveket megelőző évtized átlagos halálozási értékével számolni. Ennek megfelelően az 1910. vagy az 1930. évi nyers halálozási arányszámot az 1901–1910 és az 1921–1930 közötti időszakok átlagos évi halálozásszámából határozhatjuk meg úgy, hogy közben elkerüljük a halálozások potenciális számának kilengéséből adódó torzításokat. Amíg az 1901–1910 közötti átlagszámot az 1910. évi népszámlálási adatok feldolgozásával publikálták,⁴⁶ addig ugyanez az 1921–1930 közötti időszakra már nem mondható el. Az átlagértékek nincsenek kiszámítva, a halálozások száma így csak éves bontásban szerepel.⁴⁷ Következésképp ahhoz, hogy az átlagszámokat megkaphassuk minden település esetében, éves bontásban kell a halálozási számokat adatbázisba foglalni, majd e nominális szintű adatsorból lehet csak kialakítani a járási és a városi aggregált értékeket. Ahhoz tehát, hogy mind a 205 esetben rendelkezünk az 1921–1930 közötti átlagos évi halálozási számmal, előbb 34 ezer adat rögzítése vált szükségessé. A 3414 település közül 3388 (99,2%) esetben rendelkezünk mind a 10 év adatsorával, így csak 26 olyan eset van, amikor hiányosak a publikált adatok. Ebből van olyan, hogy pusztán 1 év, de van olyan is, hogy 9 év

⁴⁵ Szilágyi 2018a.

⁴⁶ MSK Ús. 46. kötet.

⁴⁷ KSH 1969.

adatai hiányoznak (nyilván az utóbbi esetben a Baranya megyei Mecsekaljánál nem lehet átlagot számítani); s van három olyan is (Kőszárhegy Fejér vm., Mátyásföld és Pestszentimre Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), amikor a települések későbbi alapításúak vagy később önállósodtak 1931–1933 között.⁴⁸ Ezekben az esetekben az utóbb említett időszak adatai képezték az átlagszámítás alapját.

Az átlagos évi halálozási szám meghatározása után az arányszám kalkulációjához módszertani szempontból többféle eljárás követhető. Kérdés az, hogy a lakosság adatok közül melyiket használjuk, az 1920. évi, az 1930. évi vagy ezek 1925. évre becsült középértékét (ha már úgyis átlagszámokkal dolgozunk). Az első megoldás nem megfelelő eljárás, mivel ebben az esetben egy későbbi átlagértéket viszonyítanánk egy korábbi, megelőző állapothoz. Az 1925. évi mediánérték elfogadhatónak tűnik, azonban azokban az esetekben, amikor a települési adatsor csak az 1930-as évek elejéről volt elérhető, kevésbé tűnik jó megoldásnak. Ezért figyelembe véve, hogy az 1930. évi állapotokat igyekszünk modellezni, az 1930. évi valós (és nem becsült) népességszám használata az elfogadhatóbb megoldás; ugyanez áll az 1910. évre is (ott sem az 1900. vagy a becsült 1905. évi adatokat használtam).⁴⁹

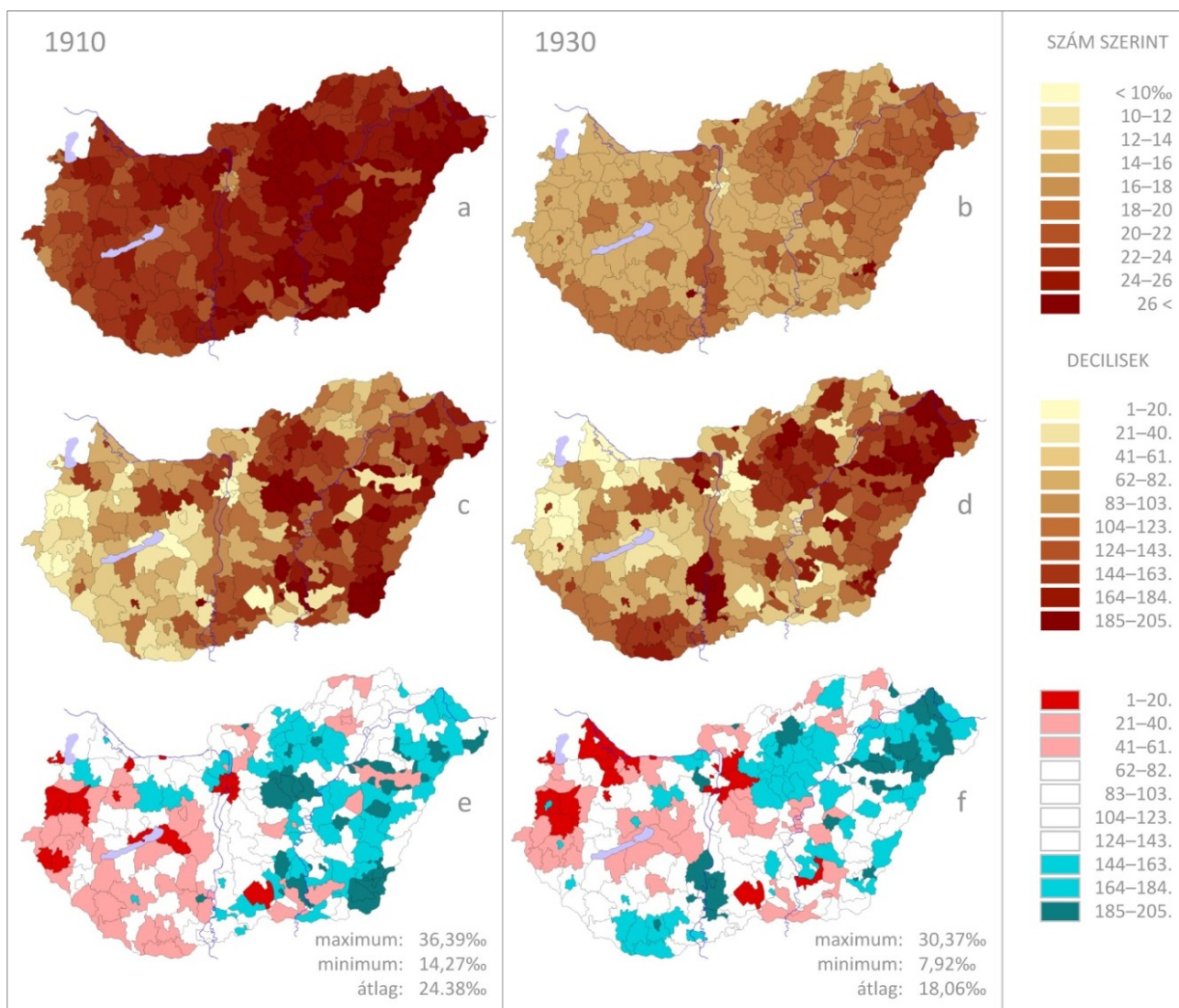
Ezek után felmerül a kérdés, hogy megbízható-e a nyers halálozási adatsor mint helyettesítő változó. Erre vonatkozóan elegendő Amartya Sen, Nobel-díjas közgazdász ismert koncepciójára utalni.⁵⁰ Sen úgy véli, hogy az életminőségnek fontos indikátora a halálozás, mert az életben mindenki a hosszú, tartalmas életet vágyja, s mivel az véges és „rövid”, ezért értékes, ami nemcsak azért van így, mert a hosszú élet önmagában is értékes, hanem azért is, mert a hosszú élet általában szükséges feltétel ahhoz, hogy megvalósíthassuk álmainkat, vágyainkat, terveinket. Ezen a ponton Andrew Marvell (1621–1678) *Vonakodó kedvesemhez* című verésére hivatkozik, amikor a költő úgy fogalmaz, hogy „*A sír privát szállás, ahol kevés / alkalmat kínál a szeretkezés*”.⁵¹ Nyilván nem tudhatjuk, hogy pontosan mire is gondolt Marvell, amikor papírra vetette e sorokat, de Sen úgy véli, hogy a sorok utalhatnak arra is, hogy az életet akkor értékeljük, ha dolgunk van benne. Tehát a hosszú élettartam valóban fontos mérőszáma lehet az életminőségnek, ugyanakkor – mint jelen esetben is – lényegesen egyszerűbb a különböző mortalitási adatokat beszerezni. Bár a születéskor várható átlagéletkor továbbra is hiányzó adat, azonban a hozzá legközelebb álló csecsemőhalálozás – amiről Sen is úgy véli, hogy kifejezetten alkalmas indikátor lehet – rendelkezésünkre áll 1910-ből települési szinten csakúgy, mint a nyers halálozási adatsor. A két mutató korrelációs értéke, ahogyan azt előre is lehetett várni, rendkívül magas ($r = 0,98$). Ebben a szoros kölcsönkapcsolatban természetesen jelentős szerep jut annak, hogy a csecsemőhalálozás számított településenkénti átlagos értéke 30% volt. Ezek alapján egyértelmű, hogy a csecsemőhalálozás helyettesíthető jelen esetben a tíz évi átlagos nyers halálozással.

⁴⁸ MH 1933. vö. KSH-MHA 1873–2017.

⁴⁹ Természetesen nem mindegy, hogy melyik eljárást követjük, hiszen Baja példáján bemutatva a különbséget, ez a következő eredményeket jelenti: 1921–1930 között az átlagos évi halálozás 575 fő volt. (Éves bontásban: 594, 654, 604, 614, 529, 514, 567, 603, 591, 484 fő.) 1920-ban 22 709 főt írtak össze Baja közigazgatási területén, így az 1000 főre számított nyers halálozási arányszám 25,34%. Mivel a település lakossága 1930-ban 27 935 főre nőtt, az 1925. évi becsült lélekszám 25 322 fő lehetett, ebben az esetben az index 22,72%. Végül az 1930. évi összeírt népességgel számolva ez az érték 20,60% (MÉTA).

⁵⁰ Sen 1998: 4–5.

⁵¹ Faludy György fordítása. Faludy 2006: 372.

4. ábra A halálozás alakulása Magyarországon, 1910–1930

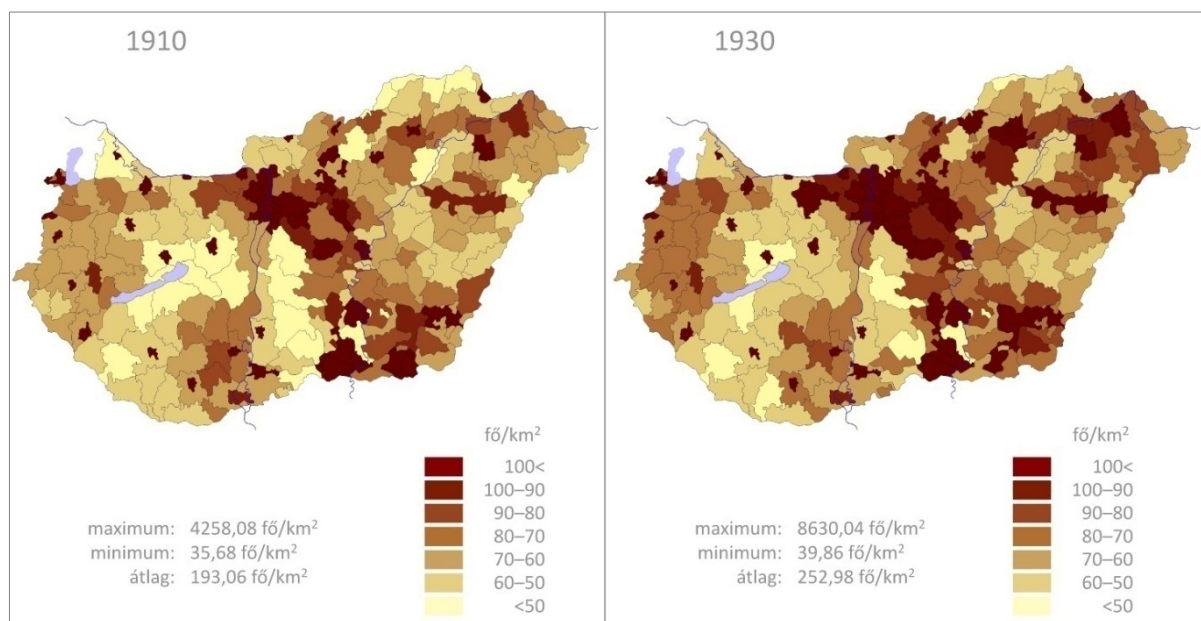
Forrás: GHA, MÉTA, saját számítás és szerkesztés.

A trianoni Magyarország területén 1910-ben ezer főre átlagosan 24 halálozás, 1930-ban pedig már csak 18 halálozás jutott, ami egyben azt is jelenti, hogy ez idő alatt negyedével csökkent a mortalitási arányszám (4. ábra, vö. a–b). Általánosan megfigyelhető, hogy a városokban valamivel kedvezőbben alakult a századelőn a halálozás, mint vidéken. A városokban ez az érték alacsonyabb, 23,9‰, vidéken magasabb 24,6‰ körül alakult átlagosan, 1930-ban viszont már alig volt különbség a kettő között (18,2‰, 18,0‰). Jól jellemzi az urbanizáció ambivalens folyamatát, hogy 1910-ben az országos maximum és minimum érték is városban volt mérhető. A legkedvezőbb halálozási mutatóval a Budapest környéki városok, Pestszenterzsébet, Kispest, Rákospalota, Újpest vagy Budafok rendelkeztek (14,3–18,7‰), de a leghátrányosabb helyzetben is városok voltak, mint Jászberény, Kiskunfélegyháza, Gyula vagy Gyöngyös (29,7–36,4‰). Jól látszik, hogy milyen hatalmas különbségek voltak e tekintetben a főváros agglomerációja és az alföldi mezővárosok között. Nyilvánvalóan ezekben az értékekben nemcsak az egészségügyi szolgáltatásokban megmutatkozó különbségek sejlenek föl, hanem e városi társadalmak gondolkodásbeli eltérése is kiütözik. Az elképzelt rangsor elején és végén a helyzet nem sokat változott 1930-ra (4. ábra, c–d). A lista élén ugyanúgy a budapesti agglomeráció állt, szemben a vidéki hátrányos helyzetű városokkal, melyek köre tovább bővült: Szekszárd, Balassagyarmat, Gyula, Sátoraljaújhely, Gyöngyös, Hajdúböszörmény (22,8–30,4‰).

A halálozás területei egyenlőtlenségei már a századelőn markáns különbségeket mutattak. A dunántúli területek általában kedvezőbb helyzetben voltak szemben az északi és az alföldi vidé-

kekkel. Kifejezetten előnyös mortalitási viszonyok jellemezték a nyugat-dunántúli járásokat, köztük a Szombathelyit és a Sárvárit. Az Alföldön a kisebb mezővárosokkal szemben kimondottan kedvező helyzetben voltak a nagyobb lélekszámú városok, mint Debrecen, Hódmezővásárhely vagy Szeged, de ilyen volt még a kisebbek közül Kiskunhalas vagy Karcag is (4. ábra, c–d). Az Alföldön látványos javulás figyelhető meg 1910 és 1930 között a Budapest–Gyula vonaltól délre. Mivel az alföldi tanyás területek zöme éppen erre a vidékre esett, feltételezhető, hogy ezeknek a tanyás részeknek az egészségügyi helyzetében következett be látványos javulás. E mögött elsősorban az egészségügyi ellátórendszer védőnői hálózata húzódohatott meg. A magas természetes szaporulatú tanyákon ugyanis gyorsan csökkent a csecsemőhalálozás a két világháború között a nagyszámú családlátogatást végző védőnők munkája nyomán.⁵² A tanyasi iskolák építésével nemcsak az elemi szintű műveltség, hanem az alapvető egészségügyi ismeretek is terjedtek, s minden tavasszal és ősszel, az iskolai orvosi felmérések alkalmával a fertőző betegségekben (mint pl. a tífusban vagy a trachomában) szenvedő gyermekek, s rajtuk keresztül a családjaik is „kiszűrhetők”, kezelhetők voltak. Ugyanakkor a nagyobb mezővárosok hatékonyabban működő egészségügyi ellátórendszert voltak képesek fenntartani, és más egyéb szociális intézményt is üzemeltettek, amelyek mind hozzájárultak a kedvezőbb életkörülmények kialakulásához. Ezzel szemben az említett vonaltól északra, az Alföld jársági, közép- és észak-tiszántúli területein a halálozási ráta ennél kedvezőtlenebb volt (4. ábra, d–f). Különösen rossz volt a helyzet a Nyírségben, a szatmári és a beregi részekben, az aprófalvas, korabeli viszonyok között gyenge gazdasági tájpotenciálú vidékeken, ahol népességnomád is meglehetősen magas volt (vö. 5. ábra).⁵³

A halálozási viszonyok tehát országszerte javuló tendenciát mutattak a 20. század első harmadában (6. ábra). A trianoni Magyarország nagyobb részén 6–9%-kal csökkent a halálozási arányszám. Ehhez képest csak mérsékelten javult a helyzet a Dél-Dunántúlon, a Csereháton, a Hajdúságban, a Nyírségben, a szatmári és a beregi részekben (0–6%). Ezzel szemben látványos javulás mutatható ki a Dél-Alföldön és a Jászságban. Egyedül az Alsólendvai járásban, Budapesten, Szekszárdon és Balassagyarmaton nőtt a halálozás. Az említett járás kivételével, mindhárom város bevándorlási célterület volt az 1920-as években, így az egyébként csak enyhén romló mutatók mögött inkább az ebből származó következmények sejthetők (7. ábra).

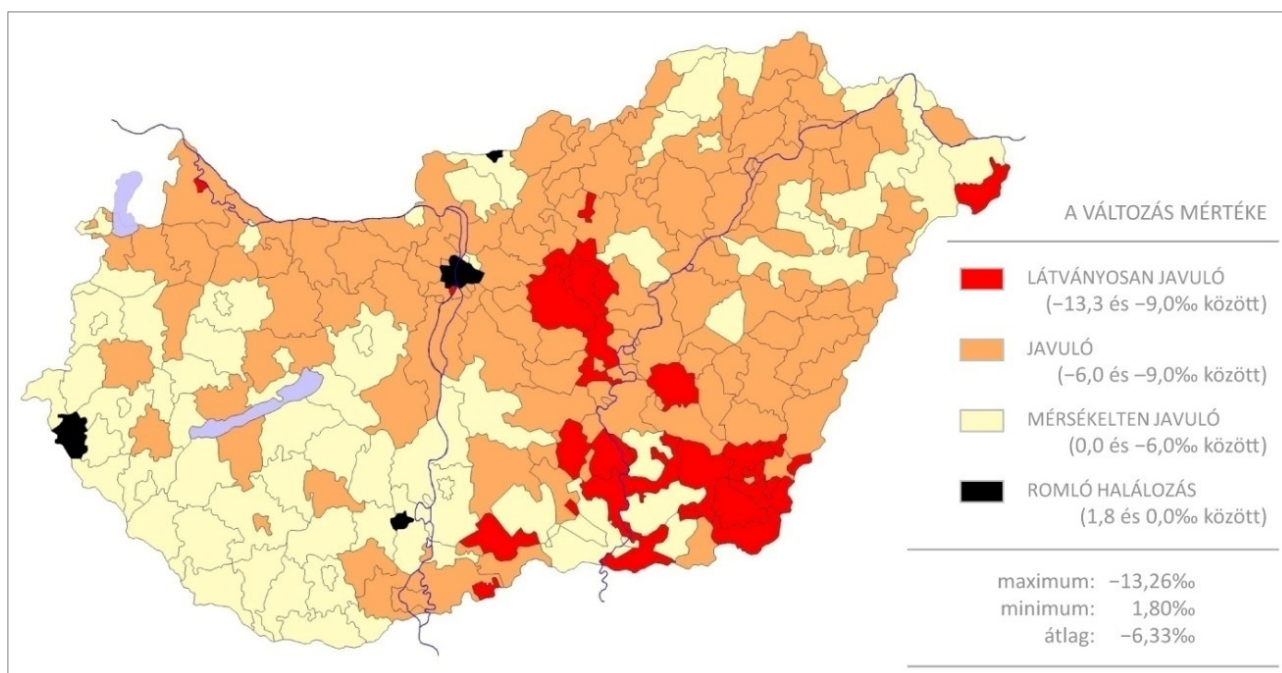

5. ábra A trianoni Magyarország területének népsűrűsége, 1910–1930

Forrás: GHA, MÉTA, saját számítás és szerkesztés.

⁵² Például Kecskeméten (kivált a tanyákon) 1920-ban 4 ezer, 1930-ban viszont már 13 ezer családlátogatást végeztek a védőnők. Szilágyi 2017: 79.

⁵³ Szilágyi 2018a: 107.

6. ábra Halálozási tendenciák Magyarországon, 1910–1930

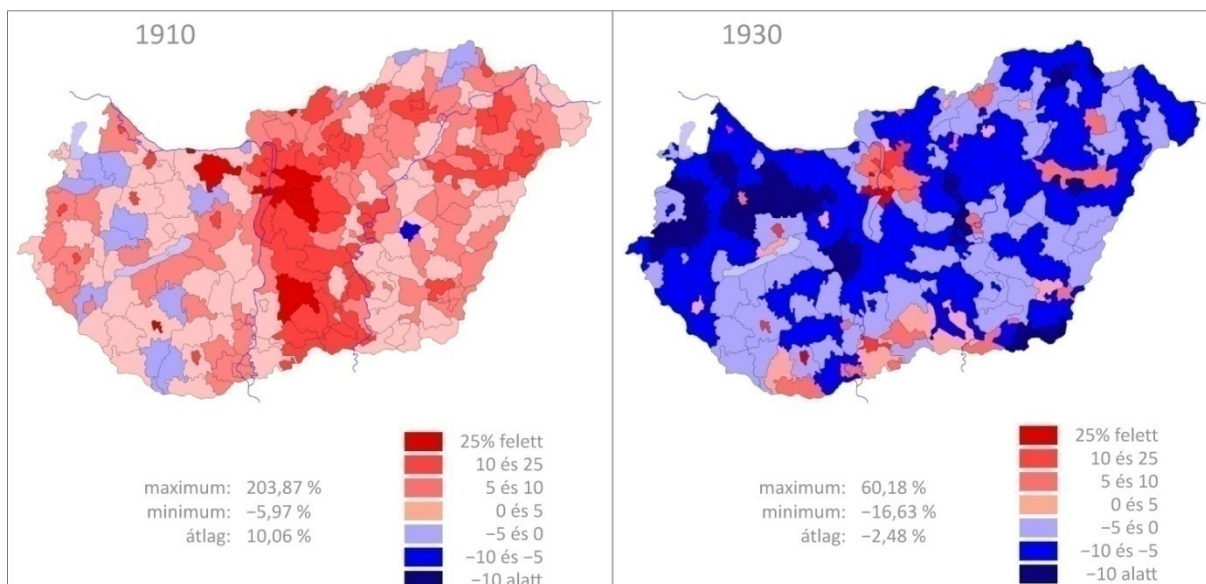
Forrás: GHA, MÉTA, saját számítás és szerkesztés.

Az „iskolázottság” (k2)

A HDI második komponense az iskolázottságot mérő index, amely az írni-olvasni tudó lakosság arányából, valamint az alap-, a közép- és a felsőfokú oktatásban tanulók vonatkozó korosztályához mért arányból tevődik össze súlyozott (kétharmad-egyharmad) formában. Nyilvánvaló, hogy az iskolázottsági indexet ilyen formában nem lehet előállítani sem 1910-re, sem 1930-ra. A különböző oktatási szinteken tanulók számát nem publikálták települési, de még csak járási szinten sem. A kutatás jelen állása alapján nem ismert olyan forrás, amelyből hasonló adatok volnának kinyerhetők településenként, hogy azokat járási szintre lehessen aggregálni – e tekintetben további kutatásokra van szükség. Ezért egyelőre az iskolázottsági indexet egyedül az írni-olvasni tudók aránya alapján lehet meghatározni. Ma már a történeti földrajzi vizsgálatokban bevett gyakorlat, hogy az írni-olvasni tudók arányát a 6 éven felüli lakossághoz viszonyítva határozzuk meg. Ezzel kapcsolatban újabban felmerült, hogy az 1910-re számított alfabetizációs index kalkulálásakor elfogadhatóbb eljárás, ha nemcsak a 6 éven aluli, hanem a 60 évnél idősebb korosztályt is kizárjuk a mutató előállításakor.⁵⁴ Eszerint az írni-olvasni tudók arányát csakis a 6–60 év közöttiekre vetítenénk. Ennek hátterében az a módszertani megfontolás áll, hogy az 1910-ben 60. életévét betöltött lakosság 1850-ben vagy azt megelőzően született még akkor, amikor az elemi oktatási rendszer kiépületlen volt. Vagyis statisztikailag ez a korosztály eleve írástudatlannak számít. Ennek figyelembevétele nélkül az 1910. évre számított alfabetizációs index csak korlátozottan használható. Kivétel, amikor az 1910. évi adatok a későbbi évek összehasonlításában nyertek el utólagos jelentőségüket. Mondjuk akkor, amikor az a szándék, hogy az 1910. évi állapotokat az 1930. évvel hasonlítsuk össze, tehát amikor nem statikus, hanem dinamikus kép vázolása a cél. 1930-ban a 60 év feletti korosztály már 1870 előtti születésűekből tevődött össze, miközben az 1850 és 1870 között eltelt időszakban javult az alapfokú oktatás helyzete, kivált a Kárpát-medence belsőbb részein, a későbbi trianoni területen. Tehát ebben a relációban indokolt lehet, ha az 1910. évi alfabetizációs indexet is a teljes 6 éven felüli lakosság arányában határozzuk meg. Az írni-olvasni tudók arányának országos átlaga már 1910-ben meghaladta a 78%-ot, két évtizeddel később pedig megközelítette a 90%-ot is. Az élen ezúttal is a városok szerepeltek, köztük Sopron, Kőszeg, Budapest, Szombathely és Székesfehérvár, ahol a lakosság 90–95%-a írástudónak minősült a századelőn. A legrosszabb helyzetben a nyírségi települések

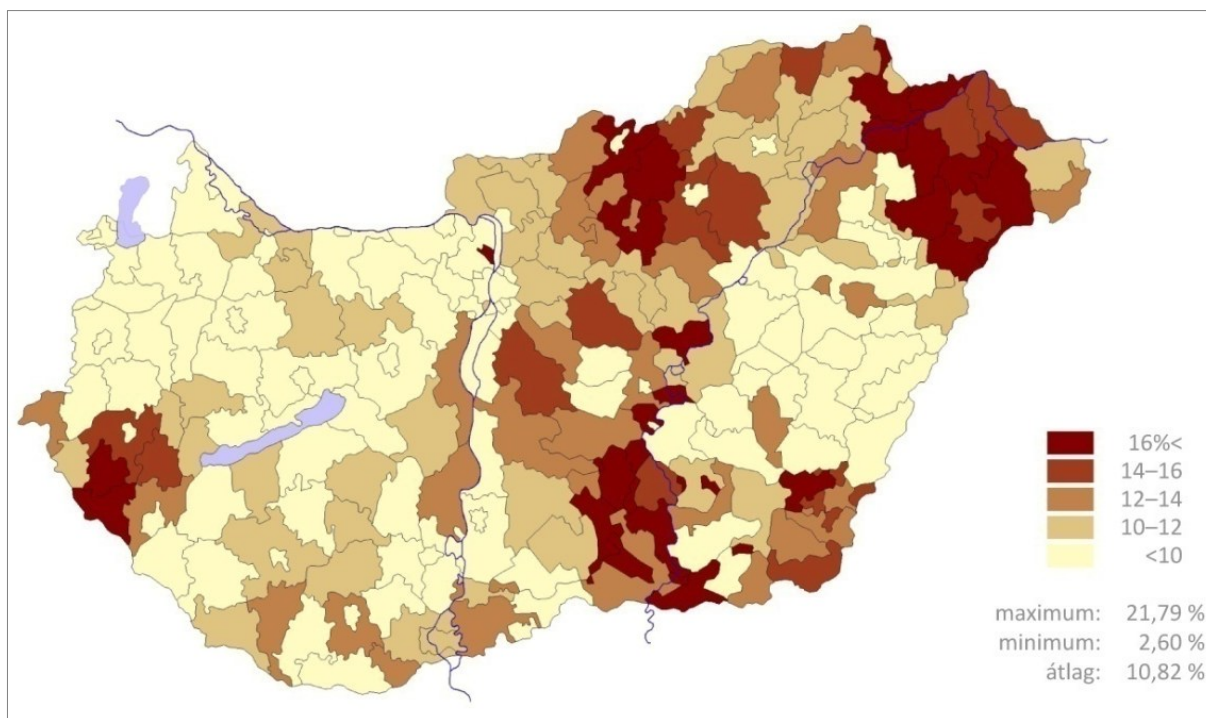
⁵⁴ Az előző felfogásra lásd: Beluszky 2001: 238, Győri 2006: 233., az utóbbira: Demeter 2018: 8.

voltak, a Nagykállói, a Nyírbogdányi, a Nyírbaktai vagy a Ligetaljai járásban ez az átlagérték nem érte el a 60%-ot. Többek között a korábban említett tanyasi iskolaprogram eredményeként 1930-ban már több mint száz olyan járás vagy város volt, ahol az alfabetizáció aránya meghaladta a 90%-ot. A legrosszabb helyzetben továbbra is a nyírségi települések voltak, annak ellenére, hogy rendkívül gyorsan emelkedett ezen a vidéken az írni-olvasni tudók aránya: 60%-ról közel 80%-ra nőtt a vizsgált időszakban (8. ábra). Hasonlóan látványos javulás figyelhető meg a Bodrogi közben, a Kiskunság délkeleti részén, a Salgótarján–Eger közti területen és a Zalai-dombságon. Tulajdonképpen a trianoni országterület perifériális részein volt a nagyobb a változás, az országos átlaghoz (89%) való felzárkózás.

7. ábra Vándormozgalom a trianoni Magyarország területén, 1910–1930

Forrás: GHA, MÉTA, saját számítás és szerkesztés. Megjegyzés: az 1910. évi adatok az 1901–1910 közötti, az 1930. évi adatok pedig az 1921–1930 közötti halálmozgások átlagos értékét jelentik

8. ábra Az írni-olvasni tudók arányának százalékban kifejezett növekedése, 1910–1930

Forrás: GHA, MÉTA, saját számítás és szerkesztés.

több mint harmada ilyen volt.⁵⁸ Ekkor a községi adóterhekből a pótdadó aránya még csak 20 százalékra rúgott,⁵⁹ ám negyed évszázaddal később ez az érték már duplájára nőtt.⁶⁰ A pótdadó tehát nem a helyi gazdaság fejlettségét, hanem a település kedvezőtlen vagyoni-jövedelmi viszonyait tükrözi inkább, hiszen az adó a települési költségvetés hiányának egy részét fedezte. Következésképp, bár a pótdadó inverz formában informál közvetve a helyi gazdasági viszonyokról, mégsem jelzi megfelelő módon a helyi lakosság jóléti helyzetét. Ráadásul számos módszertani kérdést és értelmezési problémát vet fel mint mutató. Mindjárt az első ilyen, hogy a kétféle (városi, községi) pótdadó kiszámításának eltérő módja miatt a városok és a községek nem lennének összehasonlíthatók egymással. A második, hogy a községek 95 százaléka 1908-ban ugyan rendszeren (az országos gyakorlatnak megfelelően) vetett ki pótdadót, mégis voltak olyan helyek, ahol ezt nem a hatályos törvények szerint tették.⁶¹ Végül a harmadik, hogy a pótdadó kivetésének hiánya nem feltétlenül a kedvezőbb gazdasági környezetet tükrözi, hanem utalhat például a különféle (köztük kulturális) szükségletek alacsony szintjére is. (Nyilván városon ilyen tekintetben nagyobb a fogyasztás, a kereslet, mint egy kisközségben.) Így, amikor egy törvényhatósági joggal felruházott város előnyös vagyoni-jövedelmi viszonyai miatt nem vetett ki, vagy csak alacsony adókulccsal szedett be pótdadót, akkor az nem hasonlítható össze azzal a helyzettel, amikor egy kisebb község ugyanígy járt el. Tudniillik mind a város, mind a falu e mutató alapján a fejlettebb települések körét bővítené (utóbbi esetben félrevezető módon).

Amennyiben nem a pótdadót választjuk, hanem a pótdadó kivetéséhez alapul szolgáló állami adók összegét, lényegesen használhatóbb mutatóhoz jutunk. Ez a pótdadóalap 1886. évi 22. tc. hatálybalépésétől kezdve hat tételből állt: a földadóból, a házadóból, a keresetadóból, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyesületek adójából, a bányaadóból valamint a tőkekamat- és járadékadóból.⁶² A községi pótdadóalap összetételét 1924-ben belügyminiszteri körrendelet módosította.⁶³ Ezt követően a számítás alapját kizárólag négy tétel: a földadó, a házadó, a társulati adó és a tantième adó képezte.⁶⁴ Tehát a pótdadóalaphoz kivették a keresetadót és a bányaadót. A társulati adó és a tantième adó „szellemiségében” megfelelt a korábbi nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyesületek adójának valamint a tőkekamat- és járadékadónak. Kivetésük azonban jelentősen módosult az évek során.

A vállalati/társulati adót elsőnek 1875-ben vezették be. Ekkor az ország területén működő minden hazai vagy külföldi alapítású ipari, kereskedelmi, pénzforgalmi, szállítási vagy bármilyen más

⁵⁸ A számításhoz a GHA-t használtam. Először minden település esetében kiszámítottam a községi pótdadó kivetésének alapjául szolgáló állami adók összegéhez képest az 1908-ban ténylegesen beszedett pótdadó százalékos arányát, amely jó közelítéssel megadta a helyi pótdadó kulcsát. (Azért csak közelítéssel, mert nem a kivetett pótdadóval, hanem a befolyt pótdadó összegével számoltam.) Ezt követően a MÉTA adatbázis felhasználásával kiválogattam azokat a településeket, amelyek 1920 után a trianoni Magyarország területét képezték és a számításokhoz szükséges forrás hiánytalanul a rendelkezésre állt. A lehetséges 3414 településből összesen 3204 felelt meg ezeknek a kritériumoknak (93,9%). Ezek közül 1228 település, vagyis az ismert esetek 38,3%-a volt olyan hely 1908-ban, ahol a községi pótdadó kulcsa meghaladta az 50 százalékot. Amennyiben a teljes településállományhoz mérten határozzuk meg az előbbi értéket, akkor 36,0%-ot kapunk eredményül.

⁵⁹ Az 58. lábjegyzetben megállapított 3204 település esetében összesen 88 824 459 korona közteher nehezedett a helyi lakosságra 1908-ban. A befolyt pótdadó összege (ezeken a településeken) 18 110 400 korona volt, amely a vonatkozó közterheknek 20,4 százalékát adta.

⁶⁰ 1934-ben a községi pótdadó alapjául szolgáló állami adók (földadó, házadó, társulati adó és tantième adó) összege 43 341 062 pengő volt, míg a többi, községi szinten befolyt adó összege 19 652 022 pengőre tehető, amelyek együtt 62 993 084 pengőt adtak (MSK Ús. 93. kötet: 5. és 13. oldal). Ez tekinthető az ország lakosságára nehezedő (fontosabb) köztehernek. Az említett évben országos szinten a pótdadó kulcsa 58 százalék volt (MSÉ 1934: 346). Tehát a pótdadóalaphoz kiszámítható befolyt pótdadó összege 25 137 816 pengő volt, amely a községi adóterheknek a 39,9 százalékát adta.

⁶¹ MSK Ús. 39. kötet: 35*.

⁶² NJ EÉT 1886: 22. tc.

⁶³ 177.200/1924 BM. vö. MSK Ús. 93. kötet: 14*.

⁶⁴ A földadóra 1934-ben vonatkozó jogforrások: 100/1927. P. M. hivatalos összeállítás, 10.000/1927. végrehajtási utasítás, 1929: 23. tc. 1. §; a házadóra vonatkozó jogforrások: 200/1927. P. M. hivatalos összeállítás, 20.000/1927. végrehajtási utasítás, 1929: 2. tc., 1929: 29. tc., 1390/1933. M. E. rendelet 1. §; a társulati adóra és a tantième adóra vonatkozó jogforrások: 400/1927. P. M. hivatalos összeállítás, 40.000/1927. végrehajtási utasítás, 2030/1932. M. E. rendelet 6–10. §, 1390/1933. M. E. rendelet 2. §, 2600/1933. M. E. rendelet 4–6. §. vö. AS 1934: 49., 75., 147.

profitorientált vállalkozás (a kivételeket nem számítva) köteles volt üzleti jövedelme után adót fizetni.⁶⁵ Az adó kivetésének alapját a vállalatok-egyesületek mindenkor évi mérlege alapján ki-mutatott nyereség képezte, ami gyakran visszaélésekhez vezetett, hiszen a „tartalékolt nyereséget” a pénzügyi hatóság nem vizsgálta, így e nyereség az adókötelezettség alól is mentesült. Ezt az úgynevezett „érinthesetlen mérleg”-elvet bírálták felül előbb az 1909. évi, majd az 1922. évi adó-reform során.⁶⁶ Az 1909. évi intézkedések azonban csak évekkel később, 1917 elején léptek hatályba jelentős módosításokkal,⁶⁷ többek között azzal a kiegészítéssel, hogy a nyilvános számadásra kö-telezett vállalatok *összes jövedelme* – ettől kezdve – a társulati adó keretében került megadóztatásra. Egyúttal bevezették a vállalati jövedelem utáni sávós adózás rendszerét.⁶⁸ Később, az 1922. évi adóreform alkalmával egységesítették az addig érvényben lévő összes, vállalatok adózására vonat-kozó törvényt, s kimondták, hogy az „adóköteles nyereség” fogalma azonos a „tényleges üzleti eredmény” fogalmával, s ezzel jelentősen megszigorították a vállalatok „titkos tartalékainak” adómentes kezelését.⁶⁹ Tehát a társulati adó kivetésének alapjául szolgáló „jövedelem” mint foga-lom összetettebbé, a számításba vehető adóalap mérete – mint összeg – pedig nagyobbá vált. Bár az 1908-ban nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyesületek nyeresége után járó adó számí-tási módja jelentősen eltért attól a gyakorlattól, amelyet 1934-ben követtek, mégis az országosan egy főre kivetett vállalati/társulati adó értéke, beleszámítva a tőkekamat/tantième adót is, negyed évszázad alatt alig változott: 1 pengő 41 fillérről 1 pengő 73 fillérre, mintegy negyedével emelke-dett (5. táblázat). A hatást a gazdasági válság erősen rontotta (lásd később).

5. táblázat A Magyarországon kivetett egyenes adók közül a földadó, a házadó, a társulati adó és a jövedelemadó alaku-lása az 1908/1909. és az 1933/1934. adóévben

Megnevezés	1908/09		1933/34	1908/09		1933/34	1908/09		1933/34
	millió K	millió P ^{c)}	millió P	P/fő ^{d)}	P/fő ^{e)}	%	%		
Földadó	67,8	78,6	30,2	4,30	3,48	40,6	16,4		
Házadó	30,0	34,8	86,0	1,91	9,90	18,0	46,6		
Váll./társ. adó ^{a)}	22,2	25,7	15,0	1,41	1,73	13,3	8,1		
Ker. /jöv. adó ^{b)}	47,0	54,5	53,5	2,98	6,16	28,2	29,0		
Összesen	167,0	193,6	184,7	10,60	21,26	100,0	100,0		

Forrás: NJ EÉT 1908. évi 50. tc. 3. §; 1933. évi 9. tc. 2. §, saját számítás.

Megjegyzés: a) 1908-ban a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyesületek adója (vállalati adó) valamint a tőkekamat- és járadék adó együtt, 1934-ben a társulati adó és a tantième adó együtt; b) 1908-ban a keresetadó, 1934-ben jövedelem- és vagy-on-adó; c) 1K=1,16P (vö. NJ EÉT 1893. évi 17. tc. 3. § és 1925. évi 35. tc. 4. §); d) Magyarország lélekszáma 1910-ben: 18 264 533 fő (MSK Ús. 42. kötet: 1*); e) Magyarország lélekszáma 1930-ban 8 688 319 fő (MSK Ús. 83. kötet: 3*).

Visszatérve a községi szinten rendelkezésünkre álló pótagó alap szerkezetének kérdéséhez, fontos hangsúlyozni, hogy 1924-ben mind a bányaadót, mind a keresetadót kivették az említett adóalapból. A bányaadót átfogó módon szabályozó törvény 1875-ben lépett életbe, amely kimondta, hogy a

⁶⁵ NJ EÉT 1875: 24. tc. 1. §.

⁶⁶ NJ EÉT 1909. évi 8. tc.; 1922. évi 24. tc.

⁶⁷ NJ EÉT 1909. évi 10. tc.; 1912. évi 53. tc.; 1912. évi 57. tc.; 1916. évi 34. tc. A hatálybalépés felfüggesztéséről lásd: uo. 1913. évi 6. tc. vö. 1913. évi 6. tc. indokolása.

⁶⁸ NJ EÉT 1916. évi 34. tc. 2. §; uo. 5. §.

⁶⁹ NJ EÉT 1922. évi 24. tc. 11–19. §. Adókötelesek lettek a vállalati föld- és házadó alá eső jövedelmek, a kölcsönkötvények és a záloglevelek kamatai s a részvények osztalékai, de megszüntették a pénzintézeti kamatok részleges adómentességét is. Ezzel szemben a törvény adómentességben részesítette a „látszólagos nyereségeket”, figyelembe véve, hogy „a változatlan készletek és mennyiségek mellett nincs nyereség, mert az értékelés következtében csupán könyv szerint jelentkező és még nem realizált nyereségek nem egyebek látszólagos nyereségnél.” Ugyanakkor bővítették az adómentes tartalékok körét: külön tartalékalap létrehozását engedélyezték a berendezési tárgyak és felszerelések felújítására. vö. NJ EÉT 1940. évi 7. tc. indoko-lása. A vállalati adózással kapcsolatos törvényeket, törvénymódosításokat és törvény kiegészítéseket lásd: 1875: 24. tc., 1909: 8. tc., 1909: 10. tc., 1912: 53. tc., 1912: 57. tc., 1916: 34. tc. (a hadi nyerség megadóztatásáról: 1916: 29. tc., 1918: 9. tc.), 1919: 46. tc., 1920: 23. tc., 1921: 18. tc., 1922: 24. tc. illetve az 1924: 4. tc. alapján a 400/1925. P. M., az 1927: 5. tc. alapján a 400/1927. P. M. valamint az 1932: 10. tc. alapján a 2030/1932. M. E. és a 2600/1933. M. E.

„bányaművelésből és a hozzá tartozó iparágak üzletéből” eredő jövedelem adóköteles.⁷⁰ A bányák üzemeltetésének ekkor két típusa: a nyilvános számadásra kötelezett vállalati forma és a magánvállalati forma alakult ki. Közvetlenül a trianoni békeszerződés aláírása utáni évben az ország területén összesen 81 bányavállalat működött. Ezeknek csak kevesebb, mint a fele tartozott az előbbi csoportba.⁷¹ Az 1921. évi 18. törvénycikk megszüntette a nyilvános számadásra kötelezett bányavállalatok bányaadóját, és e vállalatokat a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok kereseti adójára vonatkozó hatályos törvényi rendelkezések alá vonta, bevezetve esetükben is a sávós adózást.⁷² Tehát az 1934. évi községi pótdóalapban már nem szerepel a bányaadó, amely az 1908-ban kivetett állami egyenes adók összegének is alig 0,2 százalékát adta,⁷³ vagyis a századelőn minden 10 fillér bányaadót hárman fizettek meg (15. táblázat),⁷⁴ következésképp a hiánya alig torzítja a későbbi pótdóalap összegét. Ez akkor is így van, ha 1920 után megváltozott a trianoni országterületen maradt nyersanyagok kitermelésének az intenzitása. (Korabeli adatok szerint pl. a hazai széntermelés 1919 és 1921 között másfélszeresére,⁷⁵ míg 1926-ra háromszorosára emelkedett).⁷⁶

A keresetadó, amely az 1908-as községi pótdóalapnak még része volt, ekkor közvetlenül a földadó után, arányát tekintve, a pótdóalap második legnagyobb adóösszegét adta (28 százalék). A keresetadóról szóló törvényt 1875-ben fogadta el a parlament.⁷⁷ Ettől kezdve megadóztattak minden „kézi munkából”, „ipari és kereskedelmi üzletből”, illetve „szorosabb értelemben vett szellemi (értelmi) és bármi más haszonhajtó foglalkozásból és üzletből” származó bevételt, mint ahogyan a „föld-, ház- és tőkekamat-adónál tekintetbe nem vett” személyes keresetet is. Jellegéből adódóan a törvény, talán mind közül a legösszetettebb szabályozás volt. A keresetadónak négy (I–IV.) adóosztálya volt, s ráadásul mindegyiknek más volt az adóalanya és más az adótárgya. Ezért oly mértékben eltért a kezelésük egymástól, hogy amikor 1909-ben az újabb adóreform alkalmával gyökeresen átalakították azt, akkor a szükséges lépést azzal indokolták, hogy a „kereseti adó négy osztálya [már-már] négy külön adónemnek tekinthető”. Ebből adódóan a reform célja egy új, egységes adónem kialakítása volt.⁷⁸ Ugyanakkor a *tág* értelemben vett jövedelemadóval kapcsolatban Matolcsy Mátyás úgy vélekedett az 1930-as években, hogy az „alkalmatlan a jövedelemeloszlás vizsgálatának elvégzésére.”⁷⁹ Részben azért, mert ekkor a kereső lakosságnak mindössze 5%-a fizetett jövedelemadót, részben pedig azért,

⁷⁰ NJ EÉT 1875. évi 27. tc. 1. §.

⁷¹ NJ EÉT 1921. évi 18. tc. indokolása, általános rész.

⁷² NJ EÉT 1921. évi 18. tc. 1. és 3. §. A vonatkozó törvényeket lásd: 1909: 8. tc., 1912: 53. tc. 3. fejezete, 1916: 34. tc., 1918: 9. tc. 2–3. fejezet, 1920: 23. tc. 3., 6. és 9. fejezete.

⁷³ Az 1908/1909. adóévben kivetett állami egyenes adók és földtehermentesítési pótlékok összege 240 822 000 korona volt, ebből a bányaadó összege 540 000 koronát, vagyis 0,22 százalékot tett ki (NJ EÉT 1908. évi 50. tc. 3. §).

⁷⁴ 1908/1909. adóévre kivetett bányaadó összege 540 000 korona (626 000 pengő) volt (NJ EÉT 1908. évi 50. tc. 3. §). Az ország lakossága 1910-ben 18 264 533 fő volt (MSK Ús. 42. kötet: 1*). Így az 1 főre jutó bányaadó értéke 0,03 pengő, vagyis 0,3 fillér volt.

⁷⁵ Buday 1923: 98.

⁷⁶ Halla–Dobrovics 1936: 193.

⁷⁷ NJ EÉT 1875: 29. tc.

⁷⁸ NJ EÉT 1909: 9. tc. indoklása – „E törvényjavaslatban a kereseti adó III. osztálya »általános kereseti adó«-vá alakul; a IV. oszt. kereseti adó a jövedelmi adóba olvad; a családtagok külön megadóztatásával együtt a II. osztályu kereseti adó a maga egészében eltűnik; a kereseti adó mai I. osztályából pedig csak az ipari foglalkozások és a szolgálati viszonyból folyó állandóbb járandóságok megadóztatása marad fenn és természetének megfelelően az előbbi átjön az általános kereset adóba, az utóbbi pedig beolvad a jövedelemadóba. A kereseti adó mai négy osztálya tehát e törvényjavaslatban egy önálló adónemmé tömörül; ez az adónem az általános kereseti adó, mely egyszersmind magába zárja a magánkézben levő (nem részvénytársasági) bányavállalatok adóját is. Így lesz az általános kereseti adó a tőke és a munka egyesüléséből eredő gazdasági eredmény adójává. [...] Ezek folytán a kereseti adó ismert háromféle alakzatából a valódi kereset megadóztatásának kétségkívül elméletileg is leghelyesebb álláspontjára helyezkedem. Az egész rendszert átfogó újítások ennél az adónemnél a következők: 1. a mai 10%-os adókulcsnak 4, illetve 5%-ra való leszállítása; 2. az elsőrendű életszükségletek fedezésére nélkülözhetetlen összeg adómentesítése; 3. az adóalap megállapításánál az eddigi három évi üzletnyereség átlaga helyett csakis az előző évi nyereségnek számbavétele; 4. az általános kereseti adónak évenként leendő kivetése; 5. az adókivetés gyorsítása végett a jövedelemadót és az általános kereseti adót egyaránt és egyidejűleg kivető bizottságok számának szaporítása s ezeknek az érdekképviselői alapján való szervezése; és végül 6. az általános kereseti adó főösszegének kontingentálása.”

⁷⁹ Matolcsy 1936: 273.

mert a jövedelemadó-bevallások „közismerten megbízhatatlanok” voltak. (A keresetadó későbbi átalakítását, mivel az már nem szerepelt 1924-től a pótdadóalapban, tovább nem vizsgálom.)⁸⁰

6. táblázat A községi pótdadó kivetésének alapjául szolgáló költségvetésileg tervezett állami egyenes adók tételei

Megnevezés	1908/09		1933/34	1908/09		1933/34	1908/09		1933/34
	millió K	millió P ^{d)}	millió P	P/fő ^{e)}	P/fő ^{f)}	%	%		
Földadó	67,83	78,68	30,20	4,31	3,48	40,48	23,02		
Házadó	30,00	34,80	86,00	1,91	9,90	17,91	65,55		
Nyilv. sz. k. v. e. adó ^{a)}	9,17	10,64	–	0,58	–	5,47	–		
Társulati adó ^{b)}	–	–	13,82	–	1,59	–	10,53		
Keresetadó	47,00	54,52	–	2,99	–	28,05	–		
Bányaadó	0,54	0,63	–	0,03	–	0,32	–		
Tőkekamat- és jár.-adó ^{c)}	13,00	15,08	–	0,83	–	7,76	–		
Tantième adó ^{b)}	–	–	1,18	–	0,14	–	0,90		
Összesen	167,54	194,35	131,20	10,64	15,10	100,00	100,00		

Forrás: NJ EÉT 1908. évi 50. tc. 3. §; 1933. évi 9. tc. 2. §. Saját számítás.

Megjegyzés: a) 1908-ban a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adója; b) az 1933/34. állami költségvetési tervezetben kivett társulati adó összege tartalmazza a tantième adó összegét is, tehát a felhasznált forrásban a két tétel összevontan került közlésre: 15 millió pengő (NJ EÉT 1933. évi 9. tc. 2. §.), ezért a fenti táblázatban a két adónem szétválasztásra került, 1934-ben a tantième adó összege 1 176 000 pengő (kerekítve 1,18 millió pengő) volt (AS 1934: 149), így a társulati adó összege az előbbi összeggel került mérséklésre, s a rögzített tétel ennek megfelelően 13,82 millió pengő; c) tőkekamat- és járadékadó; d) 1K=1,16P (vö. NJ EÉT 1893. évi 17. tc. 3. § és 1925. évi 35. tc. 4. §); e) Magyarország lélekszáma 1910-ben: 18 264 533 fő (MSK Ús. 42. kötet: 1*); f) Magyarország lélekszáma 1930-ban 8 688 319 fő (MSK Ús. 83. kötet: 3*).

Visszatérve tehát, a GDP helyettesítése módszertani szempontból sem egyszerű feladat, s ha ehhez, még az előbb részletezett értelmezési nehézségeket is hozzávesszük, jól látható, hogy mennyi bizonytalanság „lengi” körül az adókból képzett helyettesítő indexet. Ennek ellenére úgy vélem, érdemes megpróbálkozni az alkalmazásával, már csak azért is, mert eddig hasonló kísérlet a hazai szakmunkákban nem történt. A használat során felmerülő problémák, kérdések pedig tudományos vitákhoz, újabb kutatások elindításához vezethetnek.

A helyettesítő index kialakításakor külön nehézség, hogy a *Magyar Statisztikai Közlemények* vonatkozó kötetei kizárólag a községi pótdadó meghatározásához szükséges adóalapot tartalmazzák (1908 és 1934), tehát a városok hasonló adatsorát máshonnan kell „begyűjteni”, illetve kiszámítani.⁸¹ Az említett sorozat 58. kötete jól használható erre a célra, mivel a városok 1910. évi háztartásáról informál s egyenként közli az állami adónemek szerinti adóösszegeket.⁸² Ezek közül összeválogatva a földadót, a házadót, a keresetadót, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adóját, illetve az egyéb egyenes adókat (beleértve a tőkekamat- és járadékadót, ill. a bányaadót) ugyanolyan mutató állítható elő, mint a községek esetében, lényegében egy utólagosan szintetizált, fiktív, városokra kalibrált „községi pótdadóalap” (7. táblázat).

7. táblázat A városi lakosság egyenes adó terhe 1910-ben

Megnevezés	Befizetett adóösszeg (K)	Egy városra jutó adóösszeg (K)	Egy lakosra jutó adóösszeg (K)	Százalékban
Földadó	3 908 200	88 823	1,74	8,18
Házadó	18 901 900	429 589	8,41	39,56
Keresetadó	16 364 100	371 911	7,28	34,25
Nyilv. sz. k. v. e. adó*	6 360 400	144 555	2,83	13,31
Egyéb egyenes adó**	2 249 500	51 125	1,00	4,71
Községi pótdadó alapjául szolgáló állami adó összege	47 784 100	1 086 002	21,25	100,00

Forrás: MSK Ús. 58. kötet, saját számítás.

Megjegyzés: *) nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adója, **) nincs külön részletezve

⁸⁰ Továbbá, mivel a tantième adó a községek szintjén csaknem elhanyagolható volt, tekintve, hogy 1934-ben a pótdóalapnak pusztán 0,3 százalékát adta (MSK Ús. 93. kötet: 16*), ezzel sem foglalkozom itt részletesen.

⁸¹ MSK Ús. 39. és 93. kötet

⁸² MSK Ús. 58. kötet: 76. tábla

Ezzel a körülményes eljárással megoldható a községek és a városok összehasonlíthatóságának a kérdése 1910-ben. Más a helyzet az 1930-as évekre nézve, ugyanis nem rendelkezünk a korszakból olyan publikált adatsorral, amely ezeket az értékeket közvetlenül tartalmazná a városokra nézve. A Magyar Királyi Pénzügyminisztérium gondozásában megjelent *Adóstatistika* című sorozat 5. füzet (1934) azonban közöl olyan adatokat, amelyekből kiszámítható *vagy* megbecsülhető a községi pótdadó alapjául szolgáló állami adók összege városonként. A földadó, a házadó, a társulati adó és a tantième adó a 11 törvényhatósági jogú város esetében külön-külön szerepel a kiadványban, így ezek könnyen összesíthetők.⁸³ Ezzel szemben a 44 megyei városra⁸⁴ vonatkozó adóösszegek nem kerültek publikálásra, viszont rendelkezésünkre állnak azok az adatsorok, amelyekből kiszámíthatók (megyei) városonként az 1934. évi föld- és házadó pontos értékei. A társulati és a tantième adó azonban csak becsülhető.

Ismert tehát a megyei városok által befizetett földadó összege, amely 1934-ben 2 689 000 pengő volt.⁸⁵ Ugyanakkor ismerjük a vonatkozó városok mezőgazdasági művelés alatt álló földjeinek kataszteri tiszta jövedelmét egy másik, időben közeli (1935) forrásból.⁸⁶ Mivel a földadó kiszámításának ez volt az alapja, meghatározhatók a városonkénti pontos földadóösszegek. A megyei városok teljes kataszteri tiszta jövedelme ekkor 13 275 808 aranykorona volt. Tehát a 2 689 000 pengőnek ez volt az adóalapja. A két érték között tételezhető arányszámból meghatározható az adókulcs, a koefficiens ($K_f = 0,2026$), amellyel minden megyei város kataszteri tiszta jövedelmét megszorozva egyenként megkapjuk az adott város által 1934-ben befizetett földadó összegét.

A házadó kiszámítása ennél némileg összetettebb, jöllehet a számítás menete hasonló. Ismerjük a megyei városok által befizetett házadó összegét 1934-ből, amely 12 768 000 pengő volt.⁸⁷ Ismerjük továbbá megyei városonként a „tulajdonosok által használt lakások hasznértékét” és a „bérbeadott lakások nyers házbérlőjévédelmét”. A két érték összege adta városonként a házadóalapot.⁸⁸ A megyei városok házadóalapja a vizsgált évben összesen 62 425 000 pengő volt. Ezek után kiszámítható, hogy a korábban említett, megyei városok által befizetett adóösszeg az adóalapnak pontosan az ötöde volt (hasonlóan, mint a földadónál). Az ebből nyert koefficiens ($K_h = 0,2045$) és a helyi házadóalap szorzata megadja az adott megyei városban befizetett házadó összegét. A törvényhatósági jogú városok házadóját külön-külön publikálták, tehát azokra nem kell számításokat végezni.⁸⁹

A társulati és a tantième adók adóalapját a megyei városok esetében, az előbbi példákkal szemben, nem hozták nyilvánosságra, így a vonatkozó adóösszegek pontos meghatározása sem végezhető el utólag. A becsléshez egyéb információval – mint a városok lakossága vagy foglalkozásszerkezete – nem rendelkezünk. Ezért jelen helyzetben, első próbálkozásra, áthidaló megoldás lehetne a lakosságszámhoz igazított becslés. Ismerjük a megyei városok által befizetett társulati adó és tantième adó összegét, ami 1 279 000 és 140 000 pengő volt, illetve tudjuk azt, hogy a megyei városokban 1 192 654 lakos élt 1930-ban.⁹⁰ Ezek alapján a városokban átlagosan 1,07 pengő társulati és 0,12 pengő tantième adó becsülhető fejenként. Ezzel a módszertani eljárással azonban az a probléma, hogy amikor városonként kiszámítjuk a „községi pótdadó” kivetésének alapjául szolgáló, a településenként befizetett négy-négy adó összegét, és fajlagos mutatót képzünk belőle (vagyis meghatározzuk településenként az 1 főre jutó pótdadóalapot), akkor minden egyes megyei városonál a mutató összértéke 1,19 ($1,07 + 0,12$) pengővel volna nagyobb, mint a földadó és a házadó összege.

⁸³ AS 1934: 51. (földadó), 77. (házadó), 149. (társulati és tantième adó egy lapon).

⁸⁴ 1933-ban még 45 megyei jogú városa volt az országnak. Az adókimutatás évében, 1934-ben viszont már csak 44. Ettől az évtől Hajdúhadház nagyközségként működött tovább. MH 1933, AS 1934.

⁸⁵ AS 1934: 51.

⁸⁶ MSK Ús. 99. kötet.

⁸⁷ MSK Ús. 93. kötet: 77.

⁸⁸ Uo. 82–83.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Nem számítva Hajdúhadházat.

Tehát az így előállított mutatót kizárólag az utóbb említett két adó értéke határozná meg, és a társulati adó valamint a tantième adó semmilyen módon nem befolyásolná magát az indexet, hiszen ezek az adóértékek állandók volnának, és mindegyik megyei város fajlagos FHTT (földadó, házadó, társulati adó, tantième adó összegének) értékét egyformán 1,19 pengővel emelné meg. Ez pedig egyértelműen torzítaná a városok pozícióját a járási értékekkel való egybevetéskor. Tudniillik ez a „becsült állandó” (δ) az FHTT indexben a megyei városokat előnyösebb pozícióba helyezné azokkal a járással szemben, ahol ez az érték pusztán 1,19 pengőnyi „távolságra” helyezkedne el a rangsorban. Az elvégzett számítások ezt egyértelműen bizonyították. Az állandó ($\delta=1,19$) értékkel becsült FHTT alapján csökkenő sorrendbe állított városok és járássok pozíciója sajátos „torzulást” mutatott. A lehetséges 205 pozíció felső negyedébe 47 város és csak 4 járás került be. Ezzel szemben, ha kivesszük az FHTT-ből az állandónak becsült társulati és tantième adót a megyei városoknál (igaz így az összehasonlítás megbízhatósága sérül), akkor a csökkenő sorrendbe állított városok és járássok már más képet mutatnak. A felső negyedben ezután 42 város és 9 járás szerepelt, vagyis újabb 5 (Baranyavári, Mohácsi, Szentlőrinci, Tamási, Tatai) járásban volt kedvezőbb az egy főre jutó FHTT érték, mint a hasonló helyzetű megyei városokban. (Kiszorult Gyula, Hajdúnánás, Kalocsa, Mezőtúr és Túrkeve, ráadásul az 51. helyen álló Szentes helyére Karcag került.) További problémát vet fel az is, hogy a törvényhatósági jogú városokban az ismert társulati adó és a tantième adó összege csak gyenge pozitív kapcsolatot mutat az adott település lélekszámával. Az előző esetben a korrelációs együttható értéke 0,21, az utóbbiban 0,18. Ráadásul amennyiben fajlagos mutatót képzünk az említett két adóból, akkor az összefüggés előjele megfordul (rendre $r = -0,20, -0,40$). Ebből következik, hogy az adott település lélekszáma és a befizetett társulati adó s tantième adó összege között nincs megbízható összefüggés, ezért a település lélekszámára alapozott becslés – az említett két adó nem esetében – nem alkalmazható.

Ezzel szemben megalapozottabbnak tűnik a becsléshez az iparban, a kereskedelemben és a forgalomban dolgozó keresők számát felhasználni. Ahhoz, hogy alkalmazhatóságukról meggyőződjünk olyan települések kontrollcsoportján kell a tesztet elvégezni, ahol pontosan ismerjük az eredeti (valós) társulati adó és tantième adó egyenkénti összegét. Erre a törvényhatósági jogú városok nyújtanak lehetőséget. A lakosságuk által befizetett társulati adó 1934-ben 792 000 pengő volt,⁹¹ és ahol 93 962 fő az iparban, 27 923 fő a kereskedelemben és 13 142 fő a forgalomban (közlekedésben) dolgozott.⁹² A vonatkozó koefficiensek rendre a következők: $T_{ip.} = 8,429$, $T_{ker.} = 28,364$, $T_{forg.} = 60,265$. Az így megbecsült társulati adó törvényhatósági jogú városokként a ténylegesen befizetett társulati adó összegével jóval szorosabb összefüggést mutatott, mint a korábban lakosságszám alapján végzett becslés (rendre: $r_{ip.} = 0,58$, $r_{ker.} = 0,62$, $r_{forg.} = 0,36$). Ebből az is kiderül, hogy a társulati adó alakulására a forgalomban (közlekedésben) dolgozók kevésbé voltak hatással. További számítások alapján egyértelművé vált, hogy a becsléshez elegendő csak az iparban és a kereskedelemben foglalkoztatott keresők számát alapul venni. Az így nyert koefficiens ($T_{ip.-ker.} = 6,498$) megbízhatóbb becslést tesz lehetővé. A valós adatok és a becsült adatok között a számítások alapján erős pozitív korreláció áll fenn (0,59). További előny, hogy az iparban és a kereskedelemben dolgozó keresők száma alapján végzett becsléskor kiküszöbölhető a korábbi, lakosságszám-alapú kalkulációban jelentkező állandó (δ) torzító hatása. A törvényhatósági jogú városok valós és becsült társulati adójának fajlagos értéke között még erősebb pozitív korreláció mutatható ki (0,78), amely statisztikai szempontból már kifejezetten megbízható eredmény. Ez persze közel sem jelent minden város esetében jó közelítésű becslést (a városok eltérő sajátosságai miatt). A kalibrációs számítások szerint a becsült érték hibalehetősége átlagosan $\pm 15\%$ -os intervallumban mozog. Ettől függetlenül előfordulnak szélsőségesen extrém különbségek is a valós és a becsült értékeknel. Ilyen például Hódmezővásárhely és Kecskemét esete, amikor a vállalati adó fajlagos valós értéke (0,30, 0,23 pen-

⁹¹ AS 1934: 149.

⁹² MSK Ús. 86. kötet.

gő) és *becsült* értéke (0,82, 0,68 pengő) között nagyjából háromszoros különbség jelentkezett, míg Győr esetében a becsült összeg (1,96 pengő) mindössze harmadannyi lett, mint a valós érték (5,21 pengő). Ez legalább két dologra hívja fel a figyelmet: egyfelől arra, hogy a mezővárosok esetében fennáll a felülbecslés kockázata, míg az iparosodottabb városoknál, ahol a *tercier* szektor is hangsúlyosabb, inkább az alulbecslés lehet gyakoribb következmény. Másfelől a törvényhatósági jogú városok esetében mutatkozó funkcionális differenciáltság extrémítása a megyei városok körében mérsékeltebb, az ott zajló transzformációs folyamatok talán kevésbé látványosak, így az e szinten végzett becslések közti különbség is valószínűleg kevésbé szélsőséges.

A négy adó közül az FHTT értékét a *tantième* adó befolyásolja a legkevésbé (1934-ben a négy adó összegének mindössze 0,3 százalékát adta). Ettől függetlenül ebben az esetben is törekedni kell arra, hogy jó közelítésű becslést végezzünk. Az említett évben a megyei városokban összesen 140 000 pengő *tantième* adót fizettek be. Noha az iparban és a kereskedelemben foglalkoztatott keresők száma alapján végzett becslés (koefficiens: 0,443) is elfogadható eredményt hozott ($r = 0,48$, a fajlagos értékek esetében 0,44), igaz, kevésbé megbízhatót, mint a társulati adónál (emlékeztetőül: 0,78). Mégis jobban közelítő értéket kapunk, ha a becslésbe a forgalomban (közlekedésben) foglalkoztatott keresők számát is bevonjuk. Ekkor a valós és a becsült adatok között erősebb pozitív összefüggés mutatható ki ($r = 0,50$, fajlagos értékeknél 0,66). A becsült *tantième* adó hibalehetősége így is magasabb ($\pm 50\%$), mint a becsült társulati adóé. Ennek oka leginkább abban keresendő, hogy az egy főre becsült *tantième* adó összege legtöbbször fillérekben mérhető. Tehát akár 10 fillérnyi eltérés is eredményezhet 50 százalékos alul- vagy felülbecslést. S mivel az FHTT értékének pusztán 0,3 százalékát adja a *tantième* adó, így tulajdonképpen az említett potenciális becslési hibák elhanyagolhatók.

Az életszínvonal, a vagyoni-jövedelmi különbségek területi egyenlőtlenségei

A módszertani nehézségek, amelyek az FHTT értékek kiszámításakor felmerülnek, indokoltá teszik, hogy külön fejezetben foglalkozzunk a vonatkozó eredmények vizualizációjával. Fontos kérdés továbbá, hogy tisztázzuk, a kapott eredmények mennyire megbízhatók, illetve hol húzódnak jelen esetben az összehasonlíthatóság korlátai.

Az előzőek során egyértelművé vált, hogy nem lehet maradéktalanul megvalósítani az összehasonlítást az 1908. és az 1934. évben befizetett községi pótdadó alapjául szolgáló állami egyenes adók között. Ennek legfőbb akadálya, hogy az említett években a pótdadót eltérő módon számították. Bár hasonló volt az adóalap összetétele, a komparáció megbízhatósága e különbségek miatt csökken. A városok szintjén megoldható ugyan a pontosabb összehasonlítás, hiszen az adóalapot alkotó adótételek külön-külön is rendelkezésre állnak, így azok összeválogathatók mindkét időmetszetben, pl. a földadó vagy a házadó esetében, ám mind a társulati adó, mind a *tantième* adó kivetésének módja megváltozott a vizsgált időszakban. Ugyanakkor sem a földadó kulcsa, sem a házadó kulcsa nem tekinthető állandónak.

A földadó kulcsa folyamatosan ingadozott: 1908-ban még 25%, egy évvel később már csak 20%, 1927-ben ismét 25%, majd 1929-ben megint 20% volt, és 1934-ben is ennyi maradt.⁹³ Mivel a földadó értékei külön településekre nem állnak rendelkezésre, ezért más módon kell képet alkotnunk arról, hogy ennek az adónak a terület- és lakosságarányos értéke hogyan változott 1910 és 1934 között. A trianoni Magyarország területére számított földadó összértéke 1910-ben 29–32 millió pengőben határozható meg, így az egy főre jutó földadó 3,78–4,16 pengő között alakulhatott. Ezzel szemben 1934-ben a befizetett földadó összege 28 millió pengőre, fejenként 3,24 pengőre csökkent (8. táblázat). Tehát a földadóból származó (trianoni Magyarország területére eső) állami bevétel összege legkevesebb 2%-kal, legfeljebb 12%-kal lett kevesebb 1910 és 1934 között. Az egy főre ne-

⁹³ NJ ÉET 1909: 5. tc. és indoklása, 1927: 5. tc. (vö. 1922: 21. tc. és indoklása), 1929: 23. tc.

hezédő földadóteher ez idő alatt pedig 14–22%-kal csökkent. Mindez nem a földadókulcs változásából eredt, hiszen az mind 1910-ben, mind 1934-ben 20%-ban volt megállapítva. Adódik a kérdés, hogy vajon milyen más folyamatok állhattak a bevételcsökkenés hátterében.

Erre többféle válasz adható. Először is nyilvánvaló, hogy a földadóból származó csökkenő bevétel egyik fő oka, a gazdasági válsaggal (1929–1933/35) hozható összefüggésbe. Ezt megelőzően, kivált az 1924/25. évi gazdasági stabilizációt követően egyelőre még látványosan emelkedett a földadóból származó állami bevétel összege, mely folyamatot az is segítette, hogy 1927-től az adókulcsot 20%-ról átmenetileg 25%-ra emelték.⁹⁴ Ráadásul az 1920-as évek közepén a mezőgazdaság (különösen a zöldség-gyümölcstermesztés) számára kedvezőbben alakultak az időjárási viszonyok, pl. a Duna–Tisza közén.⁹⁵ Az időjárás menete bizonyíthatóan összefüggésben állt az országosan befizetett földadó összegével (vö. 8. ábra és 10. ábra). Az 1922–1928 közötti időszakra végzett korrelációs számítások alapján erős pozitív kapcsolat mutatható ki egyfelől az egy főre jutó befizetett földadó és a hőmérsékleti adatsor, másfelől a földadó és a csapadékadatok között (rendre $r=0,62$ és $0,66$). Az 1920-as évekre vagy az 1920–30-as évekre végzett számítások azonban már lényegesen gyengébb kapcsolatról árulkodnak ($r=0,30$ és $0,45$), ami arra utal, hogy a földadó befizetése más tényezőktől még inkább függött, mint az időjárás alakulásától (elegendő ezzel kapcsolatban a Tomka Béla által használt periodizációra, a „háborús újjáépítés” vagy a „nagy válság” időszakának folyamataira utalni).⁹⁶

8. táblázat A földadó és a házadó befizetésének alakulása a trianoni Magyarország területén, 1910–1934

Megnevezés	Év	Budapest	Városok	Községek	Összesen
Lakosság (fő)	1910 1930	880 371 1 006 184	1 368 275 1 863 456	5 411 020 5 818 679	7 659 666 8 688 319
Földadó (P)	1910 1933/34	134 792 94 000	4 404 520 4 187 000	max. 27 299 441* 23 861 000	max. 31 838 753* 28 142 000
Házadó (P)	1910 1933/34	15 313 856 45 688 000	6 304 368 22 711 000	n. a. 8 163 000	n. a. 76 562 000
Földadó (P/fő)	1910	0,15	3,22	4,46–5,05	3,78–4,16**
	1933/34	0,09	2,25	4,10	3,24**
	különb- ség P %	–0,06 61,02	–0,97 69,80	–0,94 81,28	– –
Házadó (P/fő)	1910	17,39	4,61	n. a.	n. a.
	1933/34	45,41	12,19	1,40	8,81**
	különb- ség P %	28,01 261,04	7,58 264,51	n. a. n. a.	– –

Forrás: MSÉ 1934: 387., MSK Ús. 42., 58., 83., 99. kötet, AS 1934: 51., 71. Saját számítás. Megjegyzés: 1910-ben a későbbi trianoni országterületen 44 városi jogállású település működött, 1930-ban a számuk 56 volt. A következő községek emelkedtek városi rangra: Balassagyarmat (ID 2.15.01), Békéscsaba (ID 2.04.01), Budafok (ID 2.16.01), Csongrád (ID 2.08.01), Kalocsa (ID 2.16.03), Kispest (ID 2.16.06), Magyaróvár (ID 2.10.01), Mohács (ID 2.03.01), Pestszenterzsébet (ID 2.16.08), Rákospalota (ID 2.16.09), Salgótarján (ID 2.15.02). A táblázat 1910. évre vonatkozó adataiban a felsorolt városok nem szerepelnek. Továbbá: *) a trianoni ország területére nem rendelkezünk 1910. évi földadó adatokkal. Ellenben ismert a települések kataszteri tiszta jövedelme 1910-ből (GHA). Az adatok trianoni Magyarország területére történő aggregálása után eredményül 137 236 006 AK kataszteri tiszta jövedelmet kapunk. A következő települések esetében hiányzott (különböző okokból) a kataszteri tiszta jövedelem értéke 1910-ben, a zárójelben szereplő számok az 1933. évi közigazgatási beosztás szerinti vármegyék kódját jelölik: Agyagosszergény (18), Alsógöd (16), Alsónemesapáti (24), Apar (21), Bábonygyer (17), Bakháza (17), Baktalórántháza (19), Balatonmárfürdő (17), Balatonszemes (17), Bejczygyertyános (22), Belvárdgyula (03), Bernecebaráti (15), Bocsárlapujtő (15), Bogyzsló (21), Bonyhád (21), Bonyhádvarasd (21), Botykapeterd (03), Bucsuszentlászló (24), Cégénydányád (20), Chernelházadamonya (18), Cigánd (25), Cikolasziget (10), Csabacsúd (04), Csengőd (16), Csikéria (02), Dánszentmiklós (16), Doborgazszi (10), Dörnypatlan (21), Drágszél (16), Előszállás (09), Felsőgöd (16), Gátér (16), Gerendás (04), Gyanógeregye (22), Gyöngyfa (03), Hant (21), Hidegkút (23), Hosszúvíz (17), Izmény (21), Jakabszállás (16), Józsa (11), Kaposszerdahely (17), Kelebia (02), Kisberki (17), Kisláng (09), Kislip-pó (03), Klotildliget (16), Kozármisleny (03), Kőút (17), Kőszárhegy (09), Mátyásföld (16), Mecsekfalja (03), Mezőmgyer (04), Mórchida (10), Nagykopáncs (07), Nógrádsáp (15), Nyírszöllős (19), Öregcsertő (16), Ötvöskónyi (17), Perkáta (09), Pestszen-

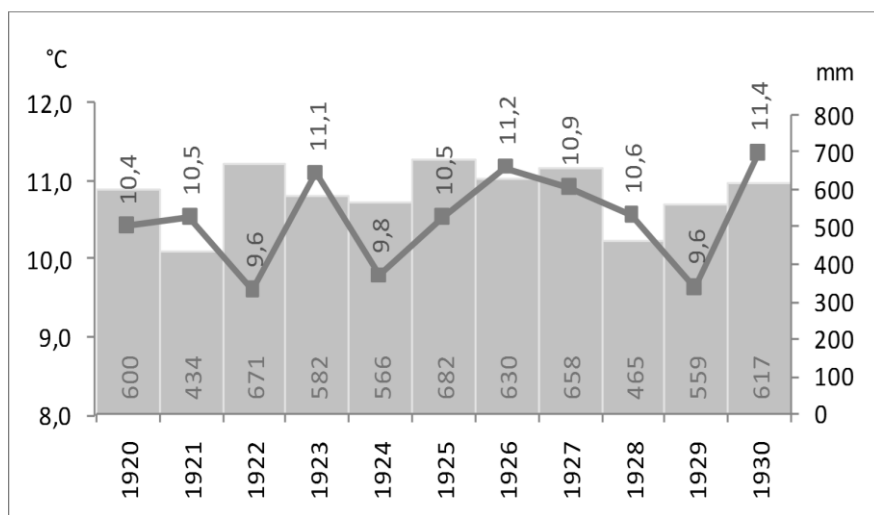
⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Vö. Szilágyi 2012, 2014b: 149.

⁹⁶ Vö. Tomka 2014.

timre (16), Pestszentlőrinc (16), Polgár (19), Pöse (22), Pusztatottlaka (07), Pustavacs (16), Püspöktamási (22), Rákoshegy (16), Répcevis (18), Röjtökmuzsaj (18), Sashalom (16), Sérfevősziget (10), Sérsekszöllős (17), Simaság (18), Soltszentimre (16), Somogyfőszentpál (17), Somoskő (15), Szabadhidvég (17), Szakony (18), Szegi (25), Tompa (02), Újbarok (09), Újiráz (05), Úrkút (23), Várgesztes (14), Vaskeresztes (22). (Forrás: GHA, MÉTA, vö. melléklet: 1. térkép függelék). Az így nyert trianoni országterületre számított kat. tiszta jövedelem pengőértéke 1910-ben 159 193 767 P volt. Tehát ez volt a lehetséges földadóalap. A földadó kulcsa 1910-ben 20% volt (vö. NJ EÉT 1909: 5. tc. és indoklása), így a maximálisan kivethető földadó összértéke 1910-ben 31 838 753 P-ben határozható meg. Nyilvánvaló, hogy a teljes érték nem számolható el (állami) bevételként, következésképp az előbb meghatározott összeg egy túlbecsült érték. Mekkora túlbecsülésről beszélhetünk? Két megközelítést használhatunk a százalékos érték meghatározására. 1) Ismerjük, hogy 1910-ben a korabeli városi rangú települések (Budapestet nem számítva) 4 404 520 P földadót fizettek be (MSK Ús. 58. köt.). Ugyanez az érték a kat. tiszta jövedelem alapján végzett becslés alapján maximálisan 4 855 293 P volt, vagyis 10%-kal magasabb a becslés értéke a városok esetében. 2) A másik lehetséges megközelítés szerint ismert a történeti Magyarország területén 1910-ben befizetett földadó összege ekkor 61 562 000 K, vagyis 71 411 920 P volt (1K=1,16P, vö. Szilágyi 2018c: 312). A történeti Magyarország területén 1910-ben 18 264 533 fő élt (MSK Ús. 42. köt. 1*). Ugyanekkor a lélekszám a trianoni Magyarország területére számítva 7 659 666 főben határozható meg (lásd fent, MÉTA). Amennyiben a lakosságszámhoz igazított aránybecslést használjuk, akkor 71 411 920 P földadóból 7 659 666 lakosra arányosan 29 948 286 P jut. Ez, a (20%-os adókulccsal számított) maximálisan kivethető földadó összegének (31 838 753 P) a 94%-a. Tehát ebben az esetben 6%-os túlbecsülésről beszélhetünk. A kétféle megközelítés alapján végzett számítások alapján a táblázatban szereplő 1910. évi becslés földadó összege, és az abból származtatott további értékek 6–10%-kal lehetnek magasabbak az egykori értékekhez képest. Továbbá: **) az Összesen c. oszlopban szereplő, jelölt értékek az összesen befizetett (ill. becslés) föld- és házadó egy főre jutó hányadát mutatják.

A gazdasági válság tehát olyan helyzetbe hozta a földbirtokosokat, hogy sokan közülük nem tudtak maradéktalanul eleget tenni az adókötelezettségeiknek. A helyzet a földbérlőket is fokozottan érintette, mivel a földbirtokosok gyakran bérlőikre hárították az egyébként törvény szerint őket terhelő földadó megfizetését.⁹⁷ Egyértelmű, ahogyan arra a közelmúltban Pogány Ágnes is felhívta a figyelmet, hogy a válság éveiben látványosan csökkent a földadóbevétel.⁹⁸ A publikált statisztikai adatok alapján 1929 és 1932 között 48 millióról 26 millióra, csaknem felére esett vissza a behajtható földadó összege (9. ábra). A kialakuló válság enyhítésére 1930-ban bevezetésre került a gabonajegyrendszer, ismertebb nevén a boletta-rendszer. Az említett évi 22. törvénycikk többek között lehetővé tette a törpebirtokosok földadóteher alóli mentesülését,⁹⁹ aminek következtében 1930-tól látványosan csökkent a földadóból származó állami bevételek összege.

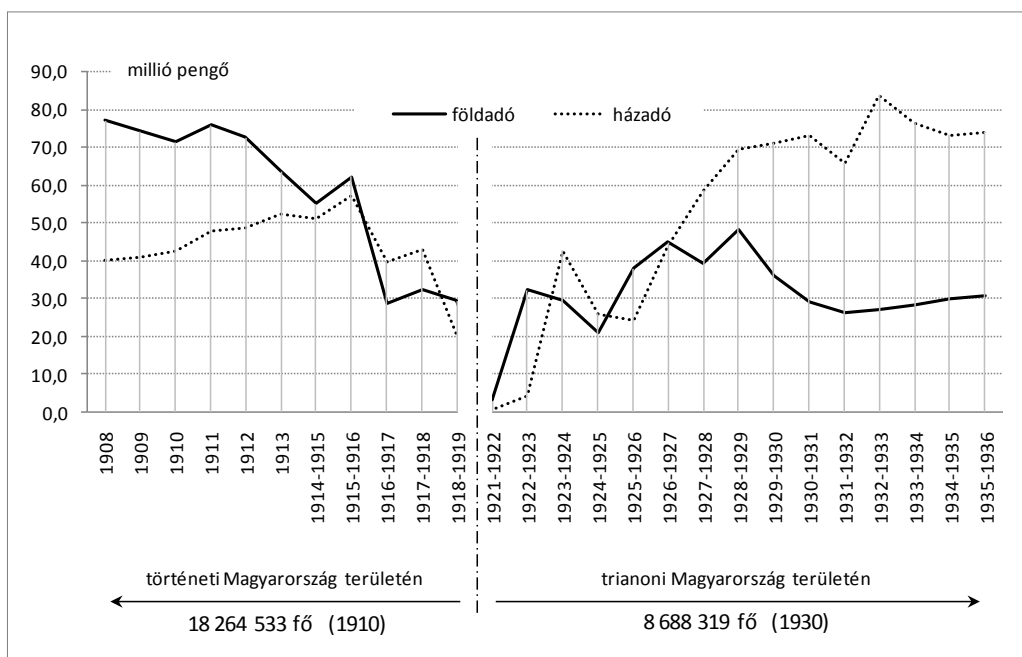
8. ábra Magyarország évi középhőmérsékletének és csapadékösszegének alakulása öt nagyváros (Budapest, Debrecen, Pécs, Szeged, Szombathely) mért adatainak átlaga alapján, 1920–1930

Forrás: OMSZÉA 1901–2010, saját számítás és szerkesztés.

⁹⁷ MNL BKML, IV-1926, Nr. 178/1931, 584/1933. vö. Wolf [1926]: 48–51.

⁹⁸ Pogány 2018: 310.

⁹⁹ Eszerint „a kormány megtéríteni kívánja azoknak a mezőgazdáknak a földadóját, akiknek földadója legfeljebb 50 aranykorona kataszteri tiszta jövedelem alapján van kivetve. Ezek általában olyan kisbirtokosok, akiknek birtoka az 5 kataszteri holdnál nem nagyobb. Az ilyen kisbirtokos gabonát eladásra termelni általában nem tud, hanem termését maga kénytelen elfogyasztani. A termelőnek juttatott segítségben tehát közvetlenül nem részesülhetne. A földadónak ez a tervezett megtérítése a törpebirtokosokat megfelelően kárpótolni fogja.” NJ EÉT 1930: 22. tc. és indoklása

9. ábra A földadóból és a házadóból származó állami egyenes adóbevételek alakulása 1908–1936 között

Forrás: Szilágyi 2018c: 312., saját számítás és szerkesztés. Megjegyzés: az 1920 előtti adatok a történeti Magyarországra (Horvát-Szlavónország nélkül), míg az 1920 utániak a trianoni Magyarországra vonatkoznak.

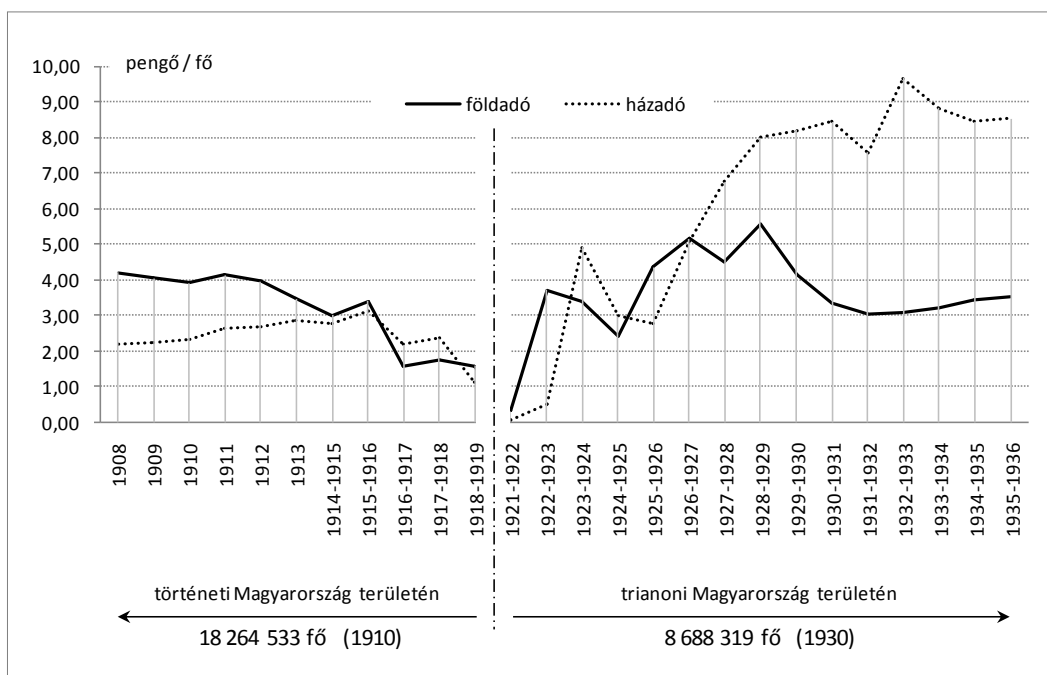
Másodszor, a földadó csökkenésében a mezőgazdasági hasznosítás alatt álló földterületek művelésszerkezeti átalakulása, valamint az ágazatban bekövetkező változások és az ágazat egyes területein mutatkozó inercia (a megváltozó piaci körülményekhez való alkalmazkodás hiánya) is egyértelműen szerepet játszott. A mezőgazdasági művelési ágak között a százalékos megoszlás alig változott 1910 és 1935 között a trianoni Magyarország területén. A megbízhatóbb adatsort figyelembe véve, amíg a szántóföldek területe 47 ezer, a kerteké 25 ezer, a nádasoké 6 ezer és az erdőké 2 ezer kat. holddal emelkedett, addig a legelők területe 50 ezer, a szőlőké 19 ezer és a réteké 8 ezer kat. holddal csökkent 1921 és 1935 között. Ezzel egyértelmű az átalakulás iránya: a szántóföldek és az erdők területi gyarapodása nem számottevő, hiszen „önmagukhoz” képest még a 0,5%-ot sem érte el (9. táblázat). Ezzel szemben a kertek és a nádasok területe 14-14%-kal emelkedett.¹⁰⁰ Az előbbi az intenzív kertkultúra elterjedését jelzi nemcsak az Alföldön (főleg a Duna–Tisza közén), hanem a Dunántúlon és az ország északi területein is. Mindhárom régióban duplájára nőtt a kertművelésű földek kiterjedése 1923 és 1935 között.¹⁰¹ A kerteket legtöbbször a gyenge minőségű, pl. homoktalajokon létesítették, így ezeknek a birtokoknak a földadó-besorolása is megváltozott, jelentősen megnőtt az utánuk fizetendő adó összege (többek között ez okozta az 1920-as években a növekvő földadóbevételt). Ugyanakkor tény, hogy a művelés alól kivont területek kiterjedése csaknem 50 ezer kat. holddal, mintegy 6%-kal emelkedett, ami szintén adó kiesést eredményezett (földadó alá nem eső területek, fanet). Emellett az elemi csapásokból származó mezőgazdasági károk szintén hozzájárultak a földadóból származó bevételek csökkenéséhez, pl. időben később, 1935-ben a tavaszi fagyok, a májusi jégverés, majd a nyári aszály miatt¹⁰² országszerte 2,75 millió pengő földadót töröltek, ami megfelelt az előző évi földadó közel 12%-ának.¹⁰³

¹⁰⁰ Vö. Gunst 1970: 110. – A Gunst Péter által írt kötetben más adatok szerepelnek, amelyek forrását a szerző nem tisztázza. Ráadásul az adatok interpretációja sem egyértelmű, ugyanis azt írja: a „nádas aránylag sokat csökkent, több mint 4 ezer kat. holddal”. Ha az általa közölt adatokat vesszük is 1923–1938 között 51 400 holdról 52 400 holdra, vagyis 1000 holddal nőtt a nádasok kiterjedése. Tehát épp ellenkezőleg, nem csökkent, hanem nőtt.

¹⁰¹ A hivatalos adatok alapján 1923-ban a Dunántúlon 44 312, az Alföldön 33 995, Északon pedig 21 076 kat. hold volt a kertek kiterjedése. Ezek az adatok 1935-ben rendre a következők szerint alakultak: 86 092, 70 361 és 41 669 kat. hold. Eszerint a Dunántúlon 41 780 kat. holddal (194%), az Alföldön 36 366 kat. holddal (207%), míg Északon 20 593 kat. holddal (198%) nőtt a kertek területe. KSÉ 1923–25: 73., KSÉ 1935: 83. Saját számítás.

¹⁰² Vö. Kecskemét esetével: Szilágyi 2012: 53–54.

¹⁰³ KSÉ 1935: 43*. Vö. 8. táblázat.

10. ábra Az egy főre jutó földadó és házaadó alakulása 1908–1936 között

Forrás: Szilágyi 2018c: 312., saját számítás és szerkesztés. Megjegyzés: az 1920 előtti adatok a történelmi Magyarországra (Horvát-Szlavónország nélkül), míg az 1920 utániak a trianoni Magyarországra vonatkoznak.

9. táblázat A trianoni Magyarország termőterületeinek művelési ágak szerinti megoszlása, 1909–1935

Művelési ág	1865*	1910*	1921	1935	Különbség 1921–1935
kat. hold					
Szántó	6 269 563	9 329 750	9 693 470	9 740 831	47 361
Kert	–	16 090**	172 681	198 122	25 441
Rét	2 086 322	1 097 693	1 157 254	1 149 223	–8 031
Szőlő	392 330	360 900	379 161	359 348	–19 813
Legelő	2 819 295	1 654 436	1 759 065	1 708 722	–50 343
Erdő	2 426 778	1 837 156	1 908 868	1 911 552	2 684
Nádas	177 322	241 438**	48 835	55 710	6 875
Termő terület	14 171 610	14 537 463	15 119 335	15 123 508	4 173
Nem termő terület	1 288 992	949 405	999 564	1 049 119	49 555
Mindösszesen (k. h.)	15 460 602	15 486 868	16 118 900	16 172 627	–
Mindösszesen (km ²)	88 898	89 049	92 684	92 993	–
1935=100%	95,60	95,76	99,67	100,00	–
százalékban					
Szántó	40,55	60,24	60,14	60,23	100,49
Kert	–	0,10	1,07	1,23	114,73
Rét	13,49	7,09	7,18	7,11	99,31
Szőlő	2,54	2,33	2,35	2,22	94,77
Legelő	18,24	10,68	10,91	10,57	97,14
Erdő	15,70	11,86	11,84	11,82	100,14
Nádas	1,15	1,56	0,30	0,34	114,08
Termő terület	91,66	93,87	93,80	93,51	100,03
Nem termő terület	8,34	6,13	6,20	6,49	104,96
Mindösszesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,33

Forrás: GHA, MÉTA, KSÉ 1919–21: 55., KSÉ 1935: 83. (vö. eltérés: MSK Ús. 105. kötet: 10*), saját számítás.

Megjegyzés: az ország területe összesítve nem egyezik az 1865., az 1910. és az 1935. évi adatok alapján. Ennek oka, hogy a GHA-ban nem minden település vonatkozó adatsora szerepel, ezzel a hiány 1910-ben 546 177 kat. hold (3140.5 km²). Az alábbi települések adatai hiányoznak, a zárójelben

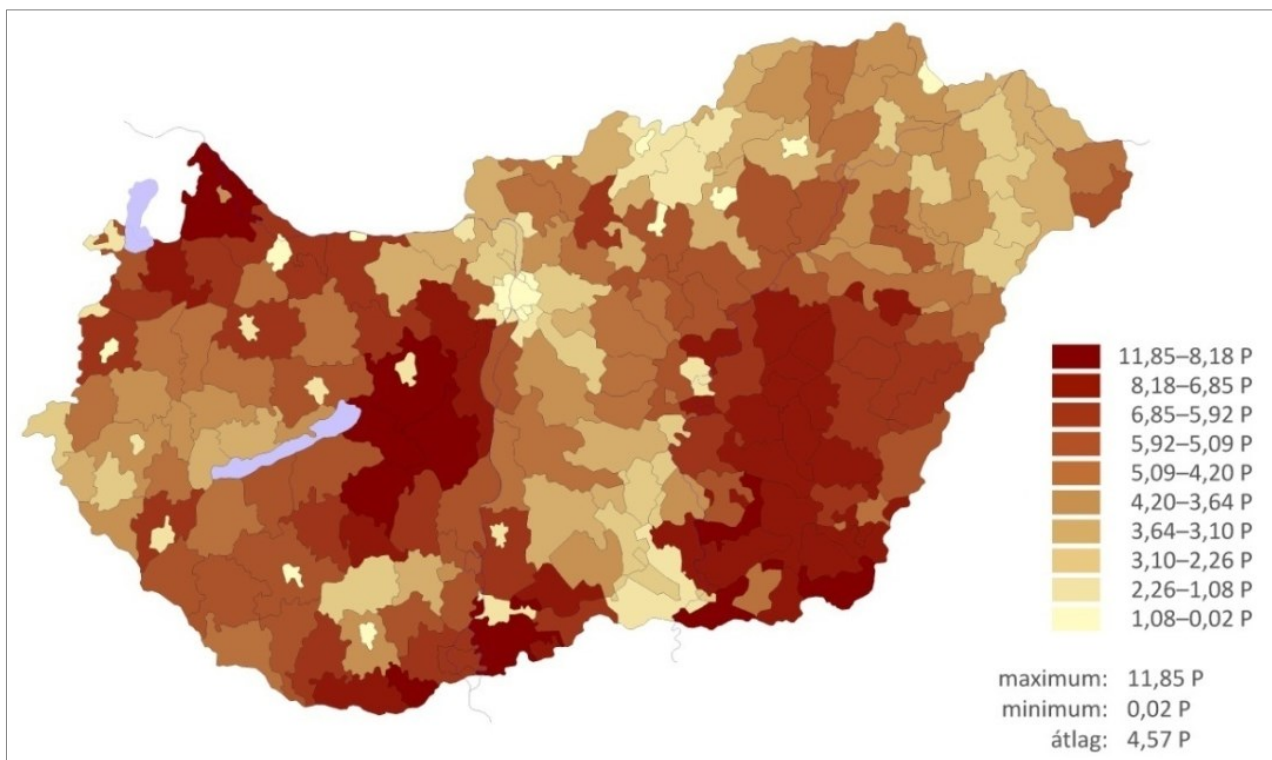
szereplő számok az 1933. évi közigazgatási beosztás szerinti vármegyék kódját jelölik (vö. Szilágyi 2018c: 324–329., melléklet 1. térkép függelék): Agyagosszergény (18), Alsógöd (16), Alsónemesapáti (24), Apar (21), Bábonymegyer (17), Bakháza (17), Baktalórántháza (19), Balatonmárfürdő (17), Balatonszemes (17), Bejczygyertyános (22), Belvárdgyula (03), Bernecebarát (15), Bocsárlapujtő (15), Bogyiszló (21), Bonyhád (21), Bonyhádvarasd (21), Botykapeterd (03), Bucsuszentlászló (24), Cégénydányád (20), Chernelházadamonya (18), Cigánd (25), Cikolasziget (10), Csabacsüd (04), Csengőd (16), Csikéria (02), Dánszentmiklós (16), Doborgazsziget (10), Dörnypatlan (21), Drágszél (16), Előszállás (09), Felsőgöd (16), Gátér (16), Gerendás (04), Gyanógeregye (22), Gyöngyfa (03), Hant (21), Hidegkút (23), Hosszúvíz (17), Izmény (21), Jakabszállás (16), Józsa (11), Kaposszerdahely (17), Kelebia (02), Kisberki (17), Kisláng (09), Kislippó (03), Klotildiget (16), Kozármisleny (03), Kókút (17), Kőszárhegy (09), Mátyásföld (16), Mecsekalja (03), Mezőmegyer (04), Mórchida (10), Nagykopáncs (07), Nógrádsáp (15), Nyírszöllős (19), Öregcsertő (16), Ötvöskónyi (17), Perkáta (09), Pestszentimre (16), Pestszentlőrinc (16), Polgár (19), Pöse (22), Pusztatölke (07), Pusztavacs (16), Püspöktamási (22), Rákoshely (16), Répcevis (18), Röjtökmuzsaj (18), Sashalom (16), Sérfeváros (10), Sérsekszöllős (17), Simaság (18), Soltszentimre (16), Somogyfőpál (17), Somoskő (15), Szabadhidvég (17), Szakony (18), Szegi (25), Tompa (02), Újbarok (09), Újiráz (05), Úrkút (23), Várgesztes (14), Vaskeresztes (22).

Továbbá: *) Az 1910. évi abszolút számban kifejezett értékek – az előbb részletezett hiány miatt – inkább csak tájékoztató jellegű, ellenben a vonatkozó százalékos adatok a nádas és a kertet leszámítva többé-kevésbé az egykori valóságnak megfelelőek lehetnek. **) A nádas értékét, mivel az a GHA-ban nem került rögzítésre, csak az össztermőterületből lehetett meghatározni (a többi művelési ág összegének különbözetével). Az így nyert 1910. évre számított nádas területe (kivált az ármentesítési és lecsapolási munkálatok befejeztével) meglepően magasnak tűnik, így gyanítható, hogy a különbözet a nádas és az (egyébként túl alacsony) kert művelési ágak között oszolhat meg.

Az eddig elmondottak összegzéseként lehetőség van arra, hogy képet alkossunk a földadó 1910. évi területi különbségeiről. Korábban volt róla szó, hogy az említett évben 31,8 millió pengőnek megfelelő koronát fizethettek be maximálisan a trianoni országterületen élő földbirtokosok (és földbérlok), mely összeg valószínűleg 6–10%-kal alacsonyabb lehetett a valóságban (8. táblázat, megjegyzés rész). Ettől függetlenül is jól értelmezhető, megbízható képet nyújt a területi egyenlőtlenségekről az adatok vizualizálása (11. ábra). Szembeötlő a városokban az egy főre eső alacsony földadóteher, amely nem meglepő, azonban a városok között is jelentős eltérés figyelhető meg. A fővárosban és agglomerációjában, a dunántúli és az északi városokban volt jellemző az előbbi vonás. Ezzel szemben az alföldi mezővárosokban jóval árnyaltabb a kép: Debrecenben 4,94, Hódmezővásárhelyen 7,13 vagy Karcagon 7,63 pengő, míg Kecskeméten 3,15, Szegeden 2,22 vagy Szolnokon már csak 2,08 pengő volt az egy főre jutó földadó összege. A városok mellett tájanként is markáns különbségek figyelhetők meg. A Mosoni-síkságon, a Szigetközben, a Mezőföldön, a Somogyi-dombság északkeleti lankáin, a Villányi-hegyvidéken, a Bajától délre eső Észak-Bácskában, az Illancs vidékén, a Viharsarokban és a Nagykunságon országos viszonylatban is kiemelkedően magas volt az egy főre jutó földadó. Ugyanakkor az ábrán a mezőgazdálkodás szempontjából kedvezőtlen területek is jól kirajzolódnak: a Zalai-dombságon, a Kiskunsági-homokháton, a Nyírségben és a Heves-Borsodi-dombságon ez az összeg átlag alatti, rendkívül alacsony volt. A háttérben leginkább a tájak eltérő természetföldrajzi adottságai sejthetők.

A földadóval szemben a házádo értelmezése egyszerűbb feladat, még annak ellenére is, hogy a házádo kulcsa összetettebben alakult, hiszen más volt a fővárosban, más a városokban és megint más a községekben. Ugyanakkor az 1909. évi és az 1922. évi adóreform¹⁰⁴ közötti időszakban az eltérő lélekszámú községek adókulcsa sávosan alakult. Az ezer főnél kisebb településeken csak 9%, az ezer és tizenötezer fő közöttiekben 11%, míg az ennél népesebb községekben már 15% volt a kivetett házádokulcs – nyilván azzal összefüggésben, hogy a nagyobb városokban a lakóingatlanok piaci forgalmi értéke, így a belőlük származó jövedelem is magasabb volt (12. ábra). A fővárosban 1910-ben és 1934-ben is 17% volt az adókulcs annak ellenére, hogy az 1920-as években többször is változott. A törvényhatósági jogú és a rendezett tanácsú (megyei) városokban ez idő alatt 15-ről 16%-ra emelkedett az adókulcs, ami nem volt számottevő különbség.

¹⁰⁴ NJ ÉÉT 1909: 6. tc., 1922: 22. tc.

11. ábra Az egy főre jutó becsült földadó területi egyenlőtlenségei, 1910 (P)

Forrás: GHA, MÉTA, városok adója: MSK Ús. 58. kötet; járások becsült földadója: Szilágyi 2018c: 317–320.; saját számítás és szerk.

A házadó kiszámítása a bonyolultabb eljárások közé tartozott a korban. Először is az adókötelezettség – csakúgy, mint a földadó esetében – itt is, a tulajdonost illetve a haszonélvezőt terhelte. Másodsor, a házadóalapot kétféleképpen lehetett meghatározni annak függvényében, hogy az ingatlan a tulajdonos lakta-e vagy albérletként jövedelmezett-e. Az előbbi a *házosztályadó*, míg az utóbbit a *házbéradó* alapján számították 1909-ben. (A házosztályadót 1922-ben eltörölték, s a házbéradót, pontosabban a nyers bérjövedelmet és a becsült haszonértéket tették meg kizárólagos eljárásnak a házadóalap kiszámításához).¹⁰⁵ A *házosztályadó*t a lakrészek száma (szoba, fürdőszoba, előszoba, terem, iroda stb.) alapján vetették ki annak megfelelően, hogy az ingatlan milyen településen, milyen adóközterben feküdt. Ezek alapján három további fokozatot különítettek el. Az első fokozatba a városoktól, falvaktól legalább 1 km-re fekvő (majorságokon, tanyákon, pusztákon, szőlőtelepeken vagy gyümölcsösökben álló) lakóépületek, bánya- és ipartelepek tartoztak a nyaralók és a mulatók kivételével. A második fokozatba a falvaknak és a rendezett tanácsú városoknak ama részei kerültek, amelyek nem soroltattak az első fokozatba, és ahol az összes adóköteles lakrész legalább egyharmada nem volt bérbe adva. A harmadik fokozatba pedig azoknak a falvaknak és városoknak az ingatlanjai kerültek, ahol az összes adóköteles lakrész több mint harmadát bérlet formájában jövedelmezítették, beleértve a törvényhatósági jogú városok belterületét is.¹⁰⁶ Ezzel

¹⁰⁵ NJ EÉT 1922: 22. tc. vö. Eszláry 1938: 115.

¹⁰⁶ NJ EÉT 1909: 6. tc. 23. § – „A házosztályadónak három fokozata van. 1. Az első fokozatba tartoznak: a) az 5. § 2. a) és c) pontjában említett adóközterek; b) azok a községek, melyeknek az 5. § 1. és 2. pontja értelmében külön adóközterét ki nem hasított területén az összes adóköteles lakrészeknek egyharmada sincs bérbeadva. 2. A második fokozatba tartoznak a rendezett tanácsú városok, illetőleg ezeknek az 5. § 1. és 2. pontja értelmében külön adóközterét ki nem hasított terület, ha e területen az összes adóköteles lakrészeknek egyharmada sincs bérbeadva. 3. A harmadik fokozatba tartoznak: a) a községek és a rendezett tanácsú városok, illetőleg ezeknek az 5. § 1. és 2. pontja értelmében külön adóközterét ki nem hasított része, ha e területen az adóköteles lakrészeknek legalább egyharmada bérbe van adva és b) általában a törvényhatósági városok, illetőleg ezeknek az 5. § értelmében külön adóközterét ki nem hasított területe.” – A házosztályadó a következők szerint alakult (zárójelben az első, a második és a harmadik fokozatba sorolt lakrészek után fizetendő adóteher szerepel koronában megadva). I. osztály: 1 lakrész (1,50, 2,00, 3,00). II. osztály: 2 lakrész (4, 6, 8). III. osztály: 3 lakrész (8, 10, 12). IV. osztály: 4–5 lakrész (16, 20, 24). V. osztály: 6–7 lakrész (30, 36, 42). VI. osztály: 8–9 lakrész (45, 54, 63). VII. osztály: 10–11 lakrész (60, 74, 88). VIII. osztály: 12–13 lakrész (75, 96, 116). IX. osztály: 14–15 lakrész (90, 120, 150). X. osztály: 16 és annál több lakrésznél minden egyes lakrész után fizetendő összeg (8, 10, 12). NJ EÉT 1909: 6. tc. 24. §.

szemben a házbéradó kiszámítása¹⁰⁷ – eltekintve a kisebb módosításoktól – ugyanúgy történt 1934-ben is, mint 1909-ben.¹⁰⁸

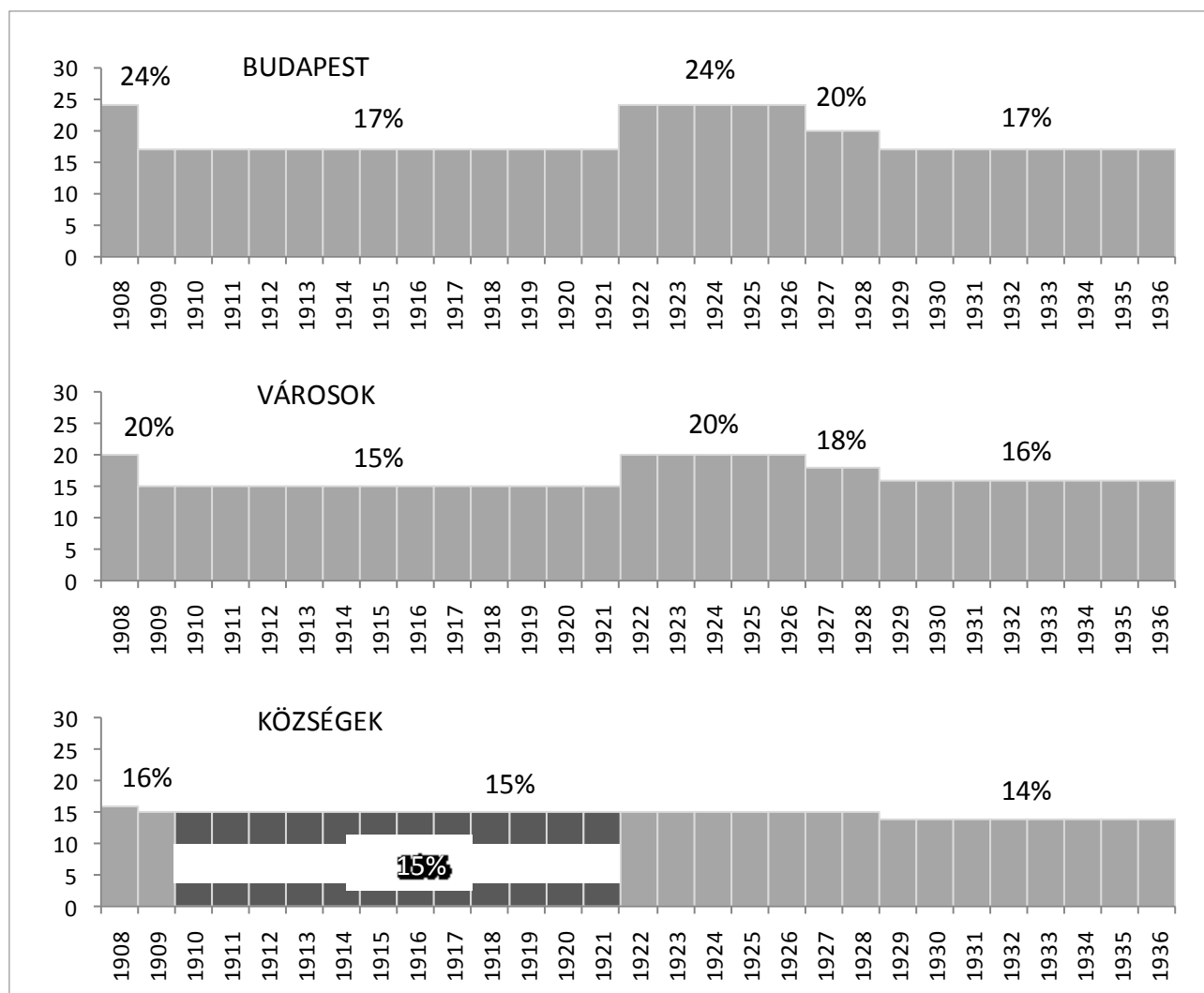
A házadóalapot 1922 után a bérbe adott épület, épületrész, esetleg az ingatlanhoz tartozó (földadó alá nem eső terület) udvar, házi kert után (adóévet megelőző) utolsó évnegyedben befizetett bérleti díj teljes évre átszámított összege képezte. Abban az esetben, ha a bérleti díjat a bérlők havonta fizették, a házadó alapját az adóévet megelőző november hónap bérleti díjának, azaz a havi nyers házbérlőjödölemnek a 12 hónapra számított összege alkotta. Ezzel szemben más volt a helyzet, amikor az ingatlant a tulajdonos lakta családjával, hozzátartozóival együtt. Értelemszerűen ebben az esetben nem lehetett az előbb részletezett módon meghatározni az adóalapot: azt kizárólag becslés útján tudták csak megállapítani.¹⁰⁹ A becsült éves házbérlőjödölem annak függvényében került meghatározásra, hogy az adott településen a valóban bérbe adott hasonló ingatlanok után átlagosan mekkora bérleti díjat kellett fizetniük a bérlőknek. A belterületi ingatlanok esetében a becslést hivatalból kirendelt pénzügyi tisztviselők végezték évente, tanúk és olykor más szakértők jelenlétében. Az eljárás során megállapított hasznóértéket a tulajdonosok (esetleg a meghatalmazottak) minden év novemberében kötelesek voltak a kitöltött házbérlővallomási íveket a községi előjáróságnál vagy a városi adóhivatalban leadni.¹¹⁰ A mulasztást vagy az adócsalást büntetőbíró-sági eljárás keretében tárgyalták az illetékes törvényszékek akár 100 pengőig terjedő pénzbüntetést is kiróva. Az eljárás összetettségéből, és a „túlvezérelt” hivatali jelenlétből kitűnik, hogy a házadó-bevallások – a nyilvánvaló visszaélések ellenére is – elfogadható képet nyújtanak a lakosság házingatlan-vagyonáról, annak esetleges jövedelmezéséből származó bevételeiről.

¹⁰⁷ NJ EÉT 1909: 6. tc. 8. § – „A lakóházak és egyéb állandó jellegű épületek, az udvarterek, a kapualjak, a pinczehelyiségek, ha tényleg bérbe vannak adva, különbség nélkül mindenütt házbéradó alá esnek. [...] 9. § Azokban a községekben (városokban) [...], melyekben a lakrészeknek legalább a fele bérbe van adva, általános házbéradó alkalmazásának van helye. [...] 10. § Oly községekben (városokban), melyeknek lakossága legalább 15,000 lélekből áll, de a melyekben a lakrészeknek felerésze bérbeadva nem lévén, általános házbéradót behozni még nem lehet, ennek bekövetkeztéig, ha e helyeknek egyes közigazgatási kerületeiben a tényleg bérbeadott, vagy a bérbeadottakhoz számítandó lakrészek száma legalább a felét teszi a lakrészek összes számának, ezek a közigazgatási kerületek egyenként szintén általános házbéradó alá tartoznak. [...] 11. § Általános házbéradó alá eső helyeken a ki nem bérelt épületek, illetőleg épületrészek is házbéradó alá vonandók és pedig a tényleg kibéreltekkel történt összehasonlítás útján megbecsült hasznóérték alapján. Az összehasonlítás nyugvó becslésnél mérvadó: a fekvés, építési állapot és minden oly körülmény, melyből a hasznóérték megítélhető. [...] 13. § A házbéradónál az adókiszámítás alapjául vett hasznóértéket az a nyers jövedelem fejezi ki, a mit a bérlő a bérlettárgy használatára fejében ellenértékül fizet, illetőleg teljesíteni tartozik.”

¹⁰⁸ Vö. NJ EÉT 1909: 6. tc. és 1922: 22. tc.

¹⁰⁹ NJ EÉT 1922: 22. tc. 9. § – „(1) A bérbe nem adott épületek, illetőleg épületrészek adóalapja a tényleg bérbeadottakkal történt összehasonlítás útján megbecsült hasznóérték. (2) Az összehasonlítás nyugvó becslésnél mérvadó: a fekvés, az építés módja és minden oly körülmény, amelyből a hasznóérték megítélhető. (3) Olyan helyeken, ahol bérletek vagy egyáltalában nem, vagy csak szóróványosan fordulnak elő, a pénzügyminiszter a bérbe nem adott épületekre vonatkozólag időközönként összegekre megállapíthatja azokat a legalacsonyabb hasznóértékeket, amelyeknél alacsonyabban az adóalapokat megállapítani nem lehet, hacsak az adófizetésre köteles fél a kivetési vagy a jogorvoslati eljárás során nem igazolja, hogy a megállapított hasznóérték a többi épületekkel történt összehasonlítás szerint alacsonyabban lett volna felveendő. A hasznóértékösszegek megállapításánál a tényleges szolgáltatásban álló állami, államasvuti és vármegyei tisztviselőknek és egyéb alkalmazottaknak az illető helyre vonatkozólag megállapított lakáspénze és lakáspénzpótléka is figyelembe vehető. (4) Budapest székesfőváros kivételével a többi községekben (városokban) kizárólag mezőgazdasággal foglalkozó adókötelesek által lakott házak hasznóértékének megbecsülésénél az a körülmény is figyelembe veendő, hogy az adóköteles a házat egész éven át, avagy az évnek csak bizonyos részében, illetőleg napjain használja-e. Utóbbi esetben a hasznóérték csak a használati időnek megfelelő arányban, de legalább is az egész évi hasznóérték feleösszegében állapítandó meg.”

¹¹⁰ Eszláry 1938: 136.

12. ábra A házasító kulcsának alakulása, 1908–1936 (%)

Forrás: NJ ÉÉ 1909: 6. tc. indoklása, 1922: 22. tc., 1927: 5. tc. indoklása, 1929: 2. tc.

Megjegyzés: 1910–1921 között a községek házasítókulcsa sávosan alakult, azokban a községekben, ahol a lélekszám meghaladta 15 000 főt, ott 15%, ahol 1000–15 000 fő között mozgott, ott 11% illetve ahol 1000 főnél kevesebben éltek, ott csak 9% volt.

Természetesen a becsült házbérjövedelem nagyban függött az előbbieken túl attól is, hogy az adott ingatlan a település mely részén feküdt, milyen építőanyagból készült illetve, hogy milyen állapotban volt. Azokon a településeken, ahol a házbérleti rendszer nem alakult ki, nem volt elterjedt, ott hatóságilag állapították meg az ingatlan nyers házbérjövedelemét. Továbbá számos épület, köztük a köztisztviselők vagy akár a gazdasági jellegű ingatlanok, beleértve a cselédlakásokat is, adómentességet élveztek. A házbérleti díjak után pedig, ahol a lakófunkció csak az év egy részében volt kihasználva, mint a tanyák jelentős hányadában, ott az éves adóalap arányos volt az ingatlanban töltött időszakokkal. Felmerül a kérdés, hogy milyen albérlési díjakkal lehet számolni a korszakban. Természetesen a korabeli bérleti árak rendkívüli módon különböztek egymástól, amit nemcsak a kereslet-kínálat alakulása, hanem a települések hierarchiai szintje és azok regionális fekvése is nagymértékben befolyásolt. A budapesti ingatlanárak és bérleti díjak már a századfordulón – gyakran átlagkereset mellett is – megfizethetetlenül magasak voltak (ár-érték arány tekintetében). Ezét elterjedt gyakorlat volt, hogy a főváros körüli agglomerációt lakhelyül választók még a napi ingázást is inkább vállalták cserébe az olcsóbb bérleti viszonyokért.¹¹¹ Egy korabeli fogalmak között vidéki nagyvárosnak számító településen az 1930-as években az éves lakás- és házbérleti díjak

¹¹¹ Gyáni 1998: 92. vö. Szilágyi 2018a: 100.

átlagosan a lakóingatlan forgalmi értékének 5–8%-ára rúgtak.¹¹² A bérleti díj nem tartalmazta a világítás és a fűtés díját, mint ahogyan a közüzemi pótlékokat (már amennyiben voltak ilyenek) és a bútorozott lakásoknál a bútorok használata után fizetett bérösszeget sem.¹¹³ Végül az elmondottak szerint megállapított éves, nyers házbérjövedelem összegének adókulcsban meghatározott százalékos aránya alkotta a házadó koronában, majd pengőben fizetendő értékét.

A házadóalap meghatározásának a módja tehát megváltozott 1922-ben, így az 1909. évi és az 1934. évi adatok összehasonlíthatósága is csak korlátozottan végezhető el. Az első világháború előtti szabályozás már megjelenésekor sem volt alkalmas arra, hogy a piaci-jövedelmi viszonyoknak megfelelően adóztassa a lakás- és háztulajdonosokat ingatlanjaik után, tekintve, hogy a kettős házadónem (házosztályadó, házbéradó) 1868 óta érvényben lévő szerkezetét továbbra is fenntartotta.¹¹⁴ A századelőn a hazai lakóingatlan-állomány zöme házosztályadó alá esett, következésképpen a rá nehezedő adóteher is alacsonyabb volt. Az ingatlanpiaci kereslet növekedésével – amit az építőipar messze elmaradó kínálata egyáltalán nem tudott kielégíteni – az ingatlanárak és az bérleti díjak is emelkedni kezdtek. Amíg tehát a házbéradó terhe párhuzamosan követte a piaci viszonyok alakulását, addig a házosztályadó alá tartozó ingatlanok terhe változatlan maradt.¹¹⁵ A látványos aránytalanság mérséklésére csak 1920-ban történt kísérlet, amikor a házosztályadó tételeit tízszeresére emelték,¹¹⁶ mely intézkedés az akkor gyorsan növekvő infláció miatt, teljesen hatástalan maradt. Az 1922. évi szabályozás is csak azután érte el a kívánt hatást, miután az ország gazdasági-pénzügyi helyzetét 1924-ben sikerült stabilizálni. Ezt követően, az 1925/26-os adóévtől kezdve egészen a gazdasági válság kialakulásáig a házadóból származó állami bevételek meredeken emelkedtek, 26 millió pengőről egészen 73 millió pengőre nőttek (13. ábra, vö. 10. táblázat). A látványos növekedést az adókulcs megemlése csak kezdetben indokolta (12. ábra), később az adókulcs leszállítása ellenére is – az új házadóalap-számítás következtében, a piaci viszonyok szerint – tovább emelkedett a házadóbevétel. S mivel a házadóra egészen 1933-ig nem vetettek ki adópótlékot (ekkor 66 millióról 84 millióra nőtt a befizetett összeg),¹¹⁷ inkább a piaci viszonyok leképződése mutatható ki a bevételben. Másképp fogalmazva: *a pénzügyi stabilizációt követően a kereslet emelkedésével, és az ingatlanok piaci értéknövekedésével az adóbevétel is megemelkedett, ami jelzi a kereső lakosság anyagi helyzetének valamelyest kedvezőbbre fordulását. Így a házadóból származó, növekvő bevételek egészen 1931-ig kompenzálni tudták valamennyire a válság miatt kieső földadóbevételeket.*

A források alapján egyértelmű, hogy *a két világháború között a házadó teljesen átvette a földadó szerepét.* Addig, amíg a háború előtt, 1910-ben átlagosan egy főre 3,91 pengő földadó és csak 2,35 pengő házadó esett, addig 1934-ben ez már fordítva alakult, egy lakosra 8,81 pengő házadó és csak 3,24 pengő földadó jutott. Az egy főre nehezedő földadóteher ötödével csökkent, miközben a házadóteher csaknem négyszeresére emelkedett. *Az átalakulás jól jelzi a 20. század első harmadában lejátszódó gazdasági és társadalmi változások folyamatát, a polgáriasodó (urbanizálódó) társadalom átalakuló vagyonszerkezetét és jövedelmi viszonyait, megváltozó fogyasztói szokásait.* Mindebből úgy ítélem meg, hogy az FHTT korlátozottan ugyan, de alkalmas a GDP helyettesítésére regionális keretek között, felhasználható a vagyoni-jövedelmi egyenlőtlenségek mérésére.

¹¹² Szilágyi 2017: 120–121.

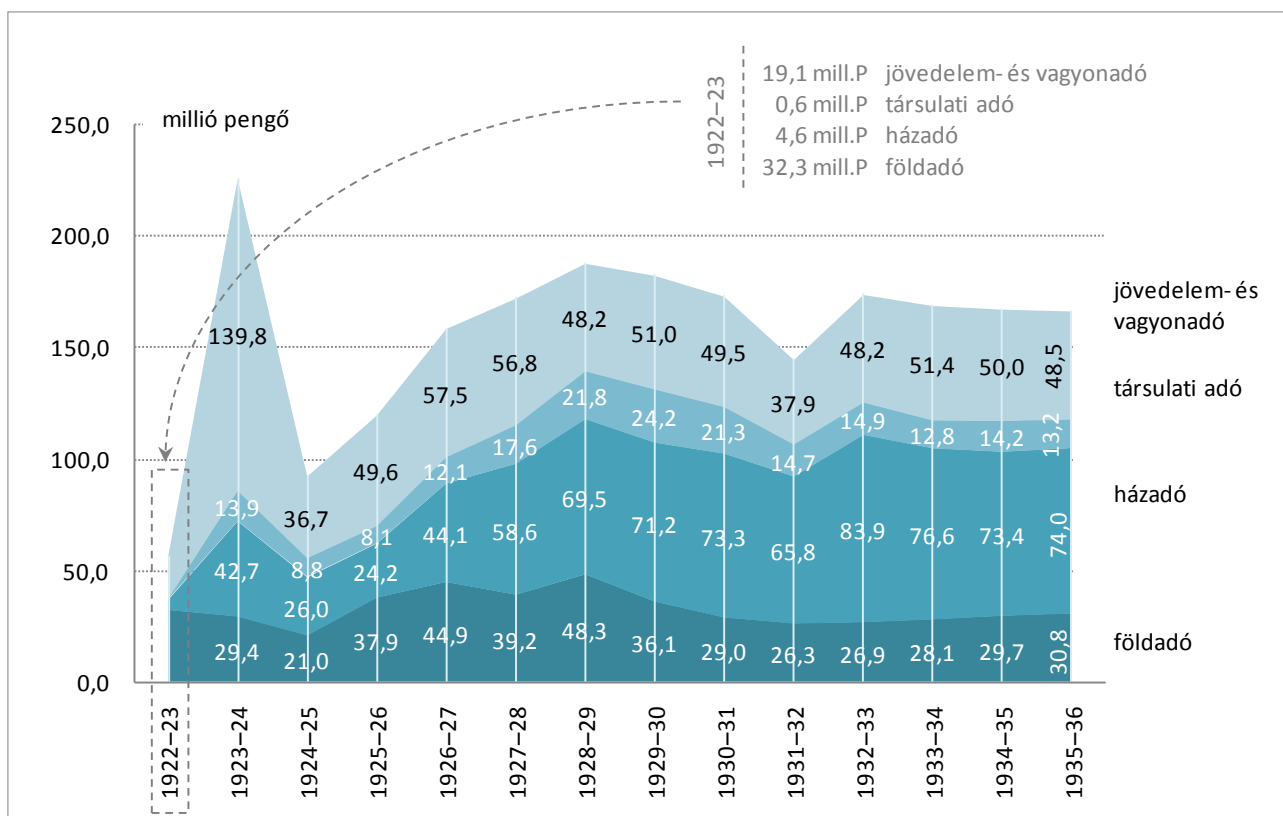
¹¹³ NJ EÉT 1922: 22. tc. 8. §

¹¹⁴ NJ EÉT 1868: 22. tc., vö. 1909: 6. tc.

¹¹⁵ Eszláry 1938: 114.

¹¹⁶ NJ EÉT 1920: 23. tc. 92. §, vö. 106. lábjegyzet.

¹¹⁷ Eszláry 1938: 133.

13. ábra Az egykorú statisztikai adatgyűjtéskor fontosabbnak ítélt állami egyenes adók közül a földadóból, a házadóból, a társulati adóból illetve a jövedelem- és vagyonadóból származó bevételek alakulása, 1922–1936

Forrás: MSÉ 1923–1925: 345, 1926: 298, 1928: 333, 1929: 329, 1934: 387, 1936: 374.

Saját szerkesztés és számítás, az átváltás menetét lásd: Szilágyi 2018c: 312., vö. Varga 1932: 10.

10. táblázat A földadó, a házadó, a társulati adó illetve a jövedelem- és vagyonadó alakulása Magyarországon 1922–1936 között

Év	Földadó	Házadó	Társulati adó	Jövedelem- és vagyonadó
	millió P			
1922–23*	32,3	4,6	0,6	19,1
1923–24*	29,4	42,7	13,9	139,8
1924–25*	21,0	26,0	8,8	36,7
1925–26*	37,9	24,2	8,1	49,6
1926–27	44,9	44,1	12,1	57,5
1927–28	39,2	58,6	17,6	56,8
1928–29	48,3	69,5	21,8	48,2
1929–30	36,1	71,2	24,2	51,0
1930–31	29,0	73,3	21,3	49,5
1931–32	26,3	65,8	14,7	37,9
1932–33	26,9	83,9	14,9	48,2
1933–34	28,1	76,6	12,8	51,4
1934–35	29,7	73,4	14,2	50,0
1935–36	30,8	74,0	13,2	48,5

Forrás: MSÉ 1926: 298, 1928: 333, 1929: 329, 1934: 387, 1936: 374. vö. Varga 1932: 10. Saját számítás.

Megjegyzés: a földadó, a házadó, a társulati adó, valamint a jövedelem- és vagyonadó összege eredetileg rendre a következők szerint alakult (millió K/AK): 1922–23-ban 10 201,1K; 1441,9K; 202,5K; 6042,4K; 1923–24-ben 45 043,2K; 65 384,4K; 21 338,5K; 214 299,8K; 1924–25-ben 18,1AK; 22,4AK; 7,6AK; 31,6AK; 1925–26-ban 512 216,0K; 327 116,0K; 110 213K; 670 424,0K. A pengőre történő átváltás inflációarányos számításának menetét lásd: Szilágyi 2018c: 312.

A befizetett házadó összege nem ismert nemhogy községenként, de még csak járási szinten sem. Ennek ellenére általánosan megfogalmazható, ahogy a városokban lényegesen magasabbak voltak

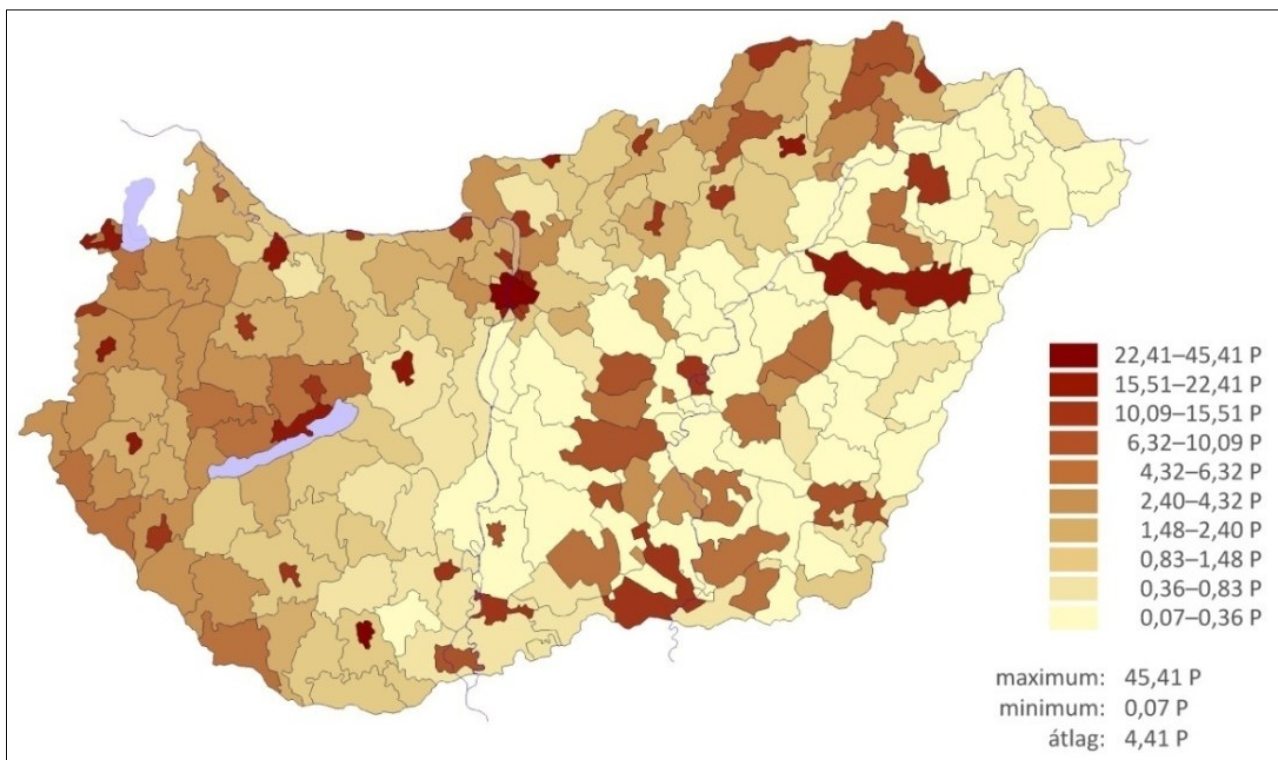
az ingatlanárak, illetve a bérleti díjak. Ez megmutatkozott a házadóteher településhierarchia-szintenkénti differenciáltságában. A fővárosban 45,41 pengő, a vidéki városokban már csak 12,19 pengő házadóteher jutott egy lakosra 1934-ben. Ezzel szemben ekkor a falvakban élőkre nagyságrenddel kevesebb, mindössze 1,40 pengő házadó-kötelezettség nehezedett átlagosan (8. táblázat). Ennek magyarázata az eltérő minőségű épületekben,¹¹⁸ az ingatlanpiaci kereslet különbségeiben és a jövedelmi viszonyok eltérésében ismerhető fel. A hiányzó adatok ellenére is nagy bizonyossággal állítható, hogy a hegyvidéki vagy a hegységperemi területeken (a jobb minőségű lakóingatlanok miatt), valamint a nagyobb városok piaci vonzásterében is kedvezőbben alakulhattak a környező települések belterületi ingatlanárak, amit a házadóteher is arányosan követett.

A házadó területi egyenlőtlenségeinek vizualizálása – a hiányzó községi adatok miatt – nem egyszerű feladat. A városok befizetett házadója részben rendelkezésre áll, részben megbecsülhető, láttuk korábban. A községek házadója kapcsán azonban sem a tulajdonos által használt, sem a bérbe adott lakóingatlanok hasznértéke nem ismert, ezért a pontos házadóérték sem adható meg. A becsléshez leginkább abból indulhatunk ki, hogy a jobb minőségű ingatlanok hasznbérértéke magasabb, így ezek házadója is nagyobb volt. Mind a kőből-téglából épült lakóházak száma, mind a teljes lakóingatlan-állomány ismert a korabeli statisztikai kiadványokból.¹¹⁹ Ezekből megállapítható, hogy egy-egy járásban milyen arányban épültek kőből-téglából a házak. Ezt felhasználva, és ismerve a községek által 1934-ben befizetett teljes házadó összegét, meghatározható az 1 percentre eső átlagos házadó, így e modell alapján a járasok között az adó a jobb és a gyengébb minőségű ingatlanok arányában oszlik meg. Elvégezve a becslést a városok kontrollcsoportján is, megállapítható, hogy azoknál a városoknál, amelyek városiasabb külsővel rendelkeztek, de alacsonyabb volt a lélekszámuk, rendszerint felülbecslés következett be (pl. Miskolc, Pécs, Rákospalota). Ott viszont, ahol az épített környezet falusiasabb volt, jó közelítésű becsült értékek születtek (pl. Nagykőrös, Hajdúböszörmény vagy Túrkeve). Mindez arra enged következtetni, hogy rurális(abb) környezetben, a falvak, így a járasok esetében megbízhatóbbak a becslési eredmények.

A házadó területi egyenlőtlenségeinek mintázata jól mutatja a város–vidék kontrasztját, mintha inverze volna a földadó térképének (14. ábra, vö. 11. ábra). Az is egyértelmű, hogy a jobb minőségű építőanyagok korlátozott hozzáférhetősége miatt az alföldi területek markánsan elkülönülő részt alkottak, ahol a lakóingatlanok piaci-forgalmi értéke igencsak alacsony volt. Kivételt csak az alföldi mezővárosok képeztek az urbanizáltabb városmagjuk miatt. Ennek megfelelően jól kirajzolódott a Duna–Tisza közti és a tiszántúli városöv. Környezetükben azonban – leszámítva néhány esetet, mint Debrecen, Kecskemét vagy Szeged – nem érvényesült a kedvező szomszédsági (építéstechnikai, lakáspiaci) hatás. Halvány differencia a szomszédsági hatásban azonban megfigyelhető pl. a Viharsarok vidékén Békéscsaba–Gyula vagy Hódmezővásárhely–Makó környezetében. Az *előnyösebb mezőgazdasági termőterületeken a tőkeképződés feltételei is kedvezőbbek voltak, amely tőkeakkumuláció formájában a lakóingatlanokban is leképződött, így az közvetve megjelent a házadó mértékében is*. Amennyiben a városokat nem számítjuk, akkor a „vidéki Magyarországon” szembeötlő a hegyvidéki területek előnyösebb helyzete: akár a Dunántúli-középhegységet, kivált a Balaton-felvidéket, akár az Északi-középhegységet, elsősorban annak iparosodottabb részeit tekintjük. Továbbá a századelőről Bécs hatása még mindig kimutatható volt közvetve a nyugat-dunántúli járasok magasabb házadóterheiben, az előnyösebb ingatlanpiaci viszonyokban.

¹¹⁸ Szilágyi 2018b: 23.

¹¹⁹ MSK Ús. 83. kötet.

14. ábra Az egy főre jutó becsült házadó területi egyenlőtlenségei, 1934 (P)

Forrás: MÉTA, vö. Szilágyi 2018c: 314–313. és 321–324.; saját számítás és szerkesztés.

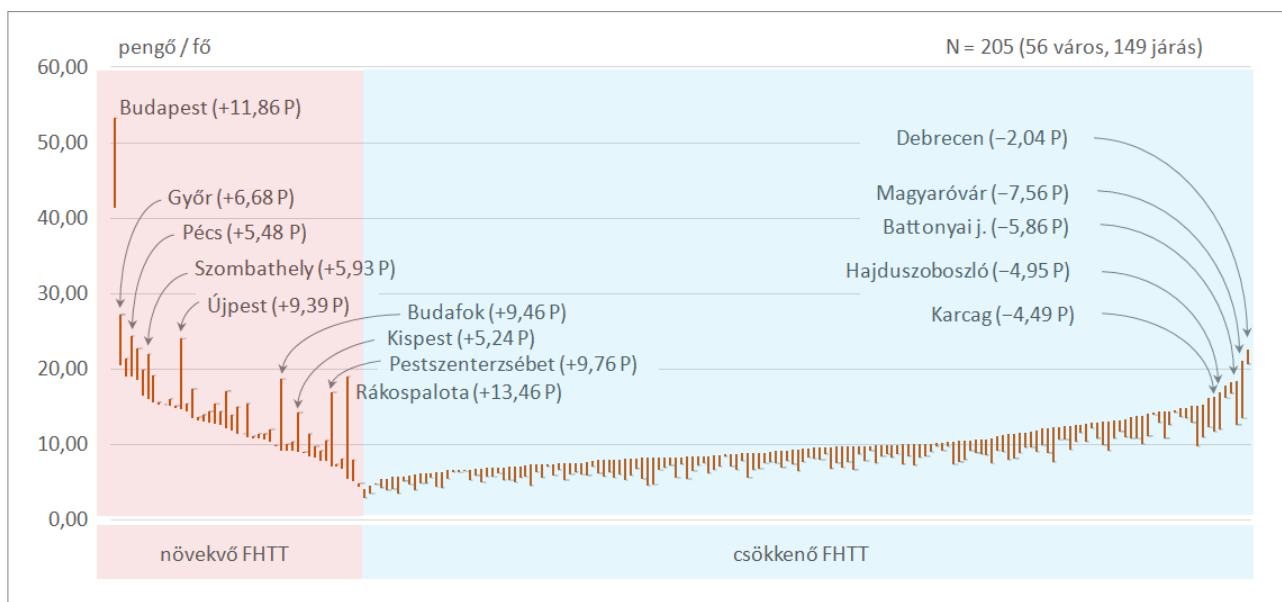
Az FHTT másik két alkotóeleméről, a társulati és a tantième adókról, hasonlóan a házadóhoz, nem rendelkezünk elegendő információval a megbízható területi egyenlőtlenségek felméréséhez. A korabeli publikált statisztikai forrásokban csak a városok szintjén (ott is csak becslés formájában) érhető el a társulati és a tantième adó összege. Ráadásul a községek szintjén ez az adat csaknem teljesen hiányzik, hiszen a községi pótdadó megállapításához szükséges befizetett állami egyenes adók (földadó, házadó, társulati adó, tantième adó, tehát az FHTT) értéke összevontan került közlésre. Mivel az utóbbi két adó összege különösen a községekben (a föld- és házadóhoz mérten) elenyészően alacsony volt, ezért jóval kevésbé befolyásolták az FHTT értékét vidéken, legalábbis 1922 után. Ebben az időben az FHTT értékének általában 11–18%-át adta a társulati adó (13. ábra, vö. 10. ábra), ezért a mutató alakulására is kevésbé volt hatással. Kétségtelen azonban, hogy azokon a területeken, ahol az ipari és a kereskedelmi tevékenység jellemzőbb volt, a társulati adónak a befolyása is magasabb lehetett a regionális FHTT értékekre.

Mindezek után fontos kérdés, hogy milyen állapotok és folyamatok leképeződését látjuk az FHTT indexben. Valójában mit is látunk, amikor az index területi vizualizálására kerül sor? Először is az látható, hogy a vizsgált időszakban a földadóból származó állami bevételek súlya jelentősen csökkent, amire az 1930-as évek első harmadában a gazdasági válság is rendkívüli hatással volt, nem csak az ingatlanpiaci viszonyok vagy az időjárás. Ezzel szemben a házadóból származó jövedelmek soha nem látott mértékben emelkedtek az 1920-as években. Ennek hátterében nemcsak a megváltozott adópolitika, hanem a századelőhöz képest – kizárólag a trianoni országterületet nézve (7. ábra) – példátlan földrajzi migráció, azaz a vidékről történő elvándorlás, és az emiatt is rohamosan növekvő (főleg városi) ingatlanpiaci kereslet állt.¹²⁰ Ezt a lakáspiaci keresleti konjunktúrát érzékelte a kormányzat, és igyekezett azt minél teljesebb formában kihasználni, ezért a házadóalap számítását kizárólag piaci alapokra helyezték. Ebből adódóan, és a valamelyest súlyát veszítő földadóval szemben előtérbe kerülő házadó, egy olyan komponense lett az FHTT indexnek, amely különösen jól mutatta, illetve követte a piaci viszonyokat, beleértve a tulajdonosok bérleti díjakból származó bevételeit. Az előbb részletezett folyamatok alapján az is megfogalmazható, hogy az első világhábo-

¹²⁰ Alföldi viszonylatban lásd: Szilágyi 2018a.

rú utáni kedvezőtlen gazdasági-társadalmi viszonyok következtében, és a trianoni békeszerződés életbelépése miatt is megélénkülő vándormozgalom önmagában is egy kisebb konjunkturális helyzetet teremtett, ami előnyösen hatott – kivált a városi – tulajdonosi rétegek anyagi helyzetére, e családok vállalkozói (ingatlan-bérbeadói) mentalitására.

Ugyanakkor az 1924-ben megváltozó községi pótdóalap számítás miatt, az FHTT összetétele is módosult valamelyest, jóllehet a főbb komponensek lényegében változatlanok maradtak. E változás hatását nem lehet megbízható módon számszerűsíteni, épp az előbb ismertetett adózásra ható piaci körülmények miatt.¹²¹ Következésképpen az alábbiakban mind forráskritikai, mind módszertani megfontolásból figyelembe kell venni ezeket a korlátokat.

15. ábra Az egy főre jutó FHTT növekedésének vagy csökkenésének mértéke a járásokban és a városokban, 1908–1934 (P)
Forrás: MÉTA, vö. Szilágyi 2018c: 324–329., saját számítás és szerkesztés.

Megjegyzés: a piros mezőben található oszlopok talpa a járások és a városok esetében az 1908. és az 1910. évi, míg az oszlopok teteje az 1934. évi állapotot mutatja, mivel 1908 és 1910 között növekedés történt. A kék mezőben elhelyezkedő oszlopok teteje az előbbihez képest fordítva, az időben korábbi, 1908. és 1910. évi állapotot, míg az oszlopok alja a későbbi, 1934. évi helyzetet mutatja, mert csökkenés történt a vizsgált időszakban. Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy a növekvő FHTT-vel jellemezhető városok és járások minimum-érték alapján csökkenő sorrendben, a csökkenő FHTT-vel jellemezhető városok és járások pedig maximum-érték alapján növekvő sorrendben szerepelnek. Az oszlopok magassága-mélysége arányos a tényleges növekedés vagy csökkenés mértékével.

Az előbbi megkötések mellett is elmondható, hogy az FHTT az esetek 21%-ában növekedett 1908 és 1934 között. Az egy főre jutó, vizsgálatba bevont adóteher a fővárosban volt a legmagasabb: 1934-ben elérte az 53 pengőt. Ehhez hasonló méretű FHTT adóteher sehol sem nehezedett a lakosságra. A főváros vezető gazdasági szerepe, továbbra is messze kiemelkedő maradt (15. ábra). A sorban utána következő Győrben is csak feleannyit, átlagosan 27 pengőt fizettek a lakosok fejénként. Hasonló volt a helyzet Pécsen, Szombathelyen és a főváros agglomerációjában is. Az egy főre nehezedő FHTT teher legnagyobb mértékben, 13,5 pengővel Rákospalotán emelkedett. Ezt közvetlenül Budapest, Pestszenterzsébet, Budafok és Újpest követte, kivétel nélkül mind a főváros vonzáskörzetében működő, gyorsan urbanizálódó település volt a korban. A vidéki városok közel sem

¹²¹ Amennyiben gondolat kísérletként egy változatlan háttérű gazdaságot-piacot képzelünk el, akkor az 1908/10. évi és az 1933/34. évi FHTT egy főre jutó összegek között 28,4%-os különbség állna fenn pusztán az adó szerkezet-átalakítás miatt. Ha nem lett volna adóreform (változatlan gazdasági háttér mellett), akkor átlagosan ennyivel volnának magasabbak az 1933/34. évi FHTT értékek. A valóságban azonban átlagosan 9,6%-kal csökkentek az 1933/34. évi FHTT értékek az 1908/10. évihez képest. Mindez azt jelenti, hogy 1933/34-ben (továbbra is gondolatilag) átlagosan csak 18,8%-kal kellett volna magasabb értékekkel kalkulálnunk. Minthogy azonban az elgondolt rendszerből kizártuk a gazdasági tényezőket, nem lehet azt sem megítélni, hogy mit jelenthetett valójában ez a technikai átalakítás, milyen ténylegesen mérhető hatással volt az FHTT értékek változására, az viszont kétségtelen, hogy a korábbi adatok mindezek tükrében alacsonyabbak volnának, ha az 1933/34. évi alapon határozhattuk volna meg az 1908/10. évi FHTT értékeket, erre azonban a források nem nyújtanak lehetőséget.

tudtak ekkora mértékű növekedést „felmutatni”. Legtöbbjükben 3–6 pengővel emelkedtek az egy főre jutó, FHTT-ben figyelembe vett állami adóterhek, jóllehet Miskolcon, Gyöngyösön, Szolnokon és Mohácson még ennél is szerényebb (1,5–2,5 pengő) volt a növekmény (11. ábra). Meglepő eredmény, hogy a változást illusztráló lista végén többnyire nem járások, hanem városok szerepelnek. Az utolsó 15-ből 9 város volt. Egyértelmű, hogy a jogi értelemben vett városok közül az életszínvonal a nagykunsági (Karcag, Kisújszállás, Túrkeve) és a hajdúsági (Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló) városokban csökkent, az FHTT alapján átlagosan 30%-kal. Jászberény, Mezőtúr és Kiskunfélegyháza helyzete – a korábbiak tükrében – nem meglepő, az említett városokhoz hasonlóan kivétel nélkül népességekibocsátó települések voltak az 1920-as években (7. ábra). Magyaróvár helyzete azonban más. Annak ellenére, hogy pozitív vándorlási mérleggel bírt az említett évtizedben (12,3%), mégis a „rangsor” végére került (11. ábra). Ebben alighanem az játszott közre, hogy Magyaróvár egy sokoldalú iparváros volt, ahol a keresők fele az iparral, a kereskedelemmel és az áruszállítással foglalkozott,¹²² így a gazdasági válság különösen érzékenyen érintette a lakosságot. A helyi munkanélküliség oly mértékben elviselhetetlenné vált 1933 nyarára, hogy a munkások a magyaróvári országgyűlési körzet képviselőjéhez, Pintér László espereshez fordultak segítségért, hogy megoldást találjanak a helyzetükre.¹²³ Alighanem a keresők tömeges fizetéseképtelensége lehet az egyik valószínű magyarázat arra, hogy miért esett ennyire vissza az FHTT Magyaróváron. Ennek ellenére tény, hogy a településen az egy főre jutó adóteher még így is az országos átlagértéknek a 140%-a volt. Mindez annak bizonyítéka, hogy az iparvárosokban vagy a szerényebb gazdasági potenciállal rendelkező mezővárosokban nagyobb mértékű lehetett a gazdasági válság éveiben az életszínvonal átmeneti visszaesése, mint a falvakban. Erre enged következtetni a „heti élelmiszerkosár” költségeinek különbsége is, ami a városok és a vidékek között ekkoriban fennállt. Ezek a költségek a városokhoz képest akár 15%-kal is kedvezőbbek lehetek a falvakban.¹²⁴

Az FHTT területi egyenlőtlenségei bár mozaikos elrendeződést mutatnak, azért 4–5 jól elkülönülő, összefüggő tömb mégis kimutatható. Az egyik ilyen előnyös helyzetben lévő vidék a Moson-síkság és a Szigetköz volt a vizsgált időszakban, ahol az osztrák főváros közelsége miatt mind a föld-, mind a házingatlanárak kedvezően alakultak, ráadásul a mosoni részen a kifejezetten jó minőségű, csernozjom típusú talajok további gazdasági előnnyel is jártak.¹²⁵ A másik ilyen nagyobb tömb, ahol az életszínvonal az FHTT alapján magasabban állt, az a Mezőföld területe volt, ahol elsősorban szintén a kedvezőbb talajadottságok és értékesítési viszonyok lehettek a meghatározók. A terület kedvező helyzetére emellett hatással volt a főváros közelsége, de az első világháború után fellendülőben lévő balatoni turizmus is, amit a Balatonfüredi és az Enyingi járás kedvező értékei, a lakóingatlanok megemelkedett adóterhei egyértelműen igazolnak (16. ábra, b; vö. 14. ábra). Ugyancsak összefüggő tömb volt a Duna–Tisza közén a Három Város vidéke, mint zöldsgyümölcsstermő terület, és mint olyan régió, amely egyre inkább a növekvő lakosú főváros élelmiszerellátására kezdett berendezkedni. Emellett a külföldi kereslet növekedésével a régió mezőgazdasági áruai egyre nagyobb mértékben kerültek exportra, pl. az 1920-as évek végén az országos barackkivitelenek már 80%-a innen ment külföldre.¹²⁶ Végül ilyen összefüggő tömbnek tekinthető a Szeged környéki, dél-békési terület és a tiszántúli városöv Szentestől egészen Nyíregyházáig terjedő vidéke. Az itt élő lakosság életszínvonalának alakulását, az urbanizáció folyamatát és a piaci értékesítés viszonyait nagyban befolyásolta a Szolnok–Karcag–Debrecen–Nyíregyháza vasúti fővonal. Az elmondottak mellett a korabeli életszínvonal (FHTT által kirajzolt) térszerkezetének szembeötlő sajátossága még, hogy a trianoni Magyarország városai, kivált a dunántúli és az északi városok élesen elkülönültek saját vidéküktől, szigeteket formálva (16. ábra).

¹²² MSK Ús. 86. kötet, saját számítás.

¹²³ Paár 2018: 242.

¹²⁴ Vö. Timár 1986: 69.

¹²⁵ MNA 1989: 78–79.

¹²⁶ Szilágyi 2017: 71.

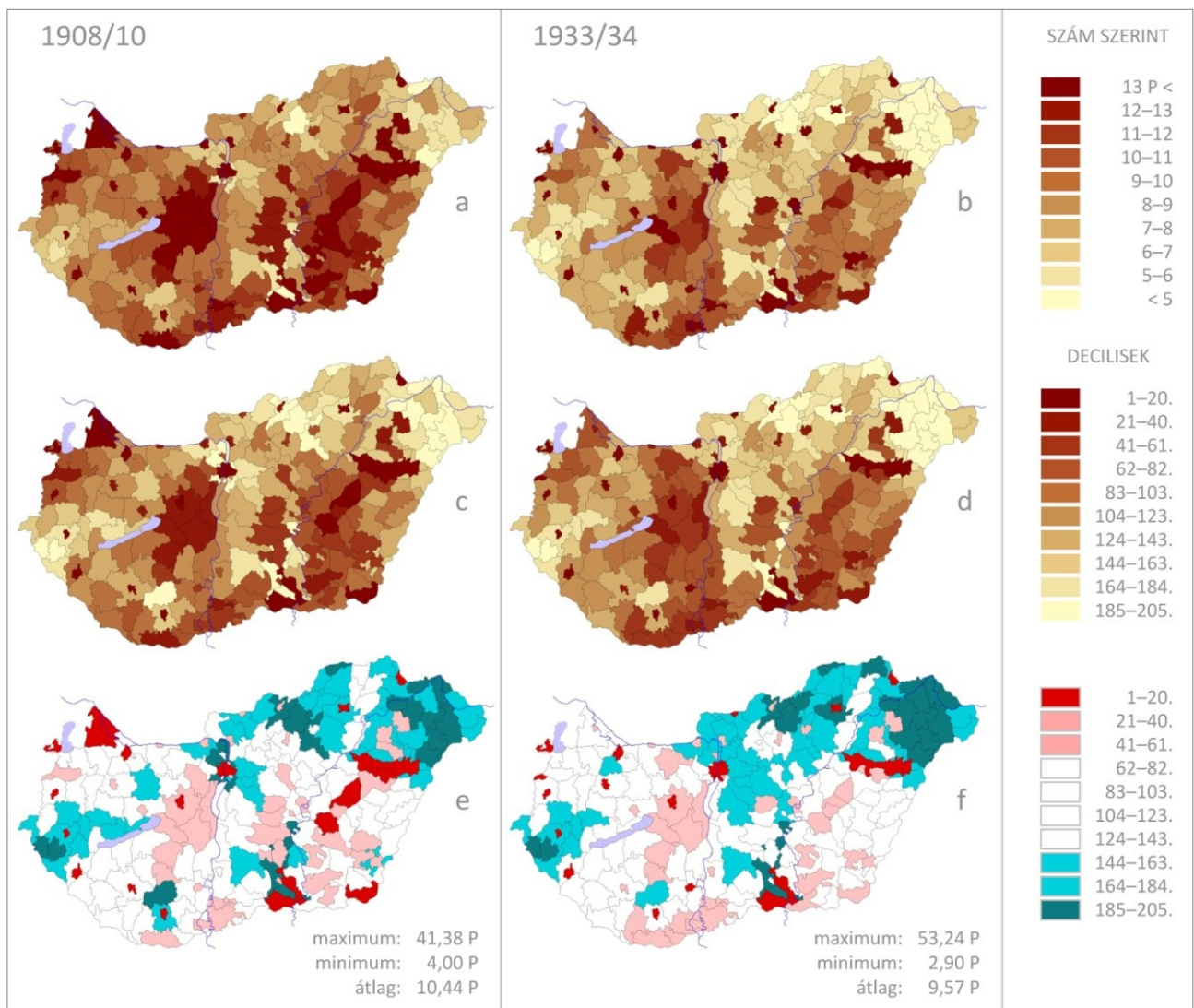
11. táblázat Az FHTT értékében bekövetkező első és utolsó 25 legnagyobb növekedés és csökkenés, 1908–1934

A 25 legnagyobb mértékű FHTT növekedés (P)						A 25 legnagyobb mértékű FHTT csökkenés (P)					
A	B	C	D	E	F	A	B	C	D	E	F
1	Rákospalota	rtv.	5,47	18,93	13,46	181	Tósziget-csilizközi	j.	9,63	6,68	-2,94
2	Budapest	szfv.	41,38	53,24	11,86	182	Pusztai	j.	10,34	7,34	-3,00
3	Pestszenterzsébet	rtv.	7,08	16,84	9,76	183	Székesfehérvári	j.	13,76	10,76	-3,01
4	Budafok	rtv.	9,18	18,64	9,46	184	Sárbogárdi	j.	14,06	11,02	-3,04
5	Újpest	rtv.	14,65	24,04	9,39	185	Váli	j.	12,42	9,25	-3,17
6	Győr	thjv.	20,42	27,10	6,68	186	Szarvasi	j.	13,02	9,82	-3,20
7	Szombathely	rtv.	15,98	21,91	5,93	187	Hevesi	j.	9,74	6,53	-3,20
8	Pécs	thjv.	18,90	24,37	5,48	188	Soproni	j.	10,70	7,49	-3,21
9	Kispest	rtv.	8,97	14,22	5,24	189	Váci	j.	8,79	5,51	-3,28
10	Balassagyarmat	rtv.	12,09	16,99	4,90	190	Tiszai alsó	j.	11,37	8,04	-3,33
11	Szentendre	rtv.	10,93	15,36	4,42	191	Szombathelyi	j.	11,32	7,96	-3,36
12	Sopron	thjv.	18,54	22,76	4,22	192	Jászberény	rtv.	12,18	8,76	-3,42
13	Kőszeg	rtv.	13,42	17,36	3,94	193	Ózdi	j.	8,20	4,64	-3,56
14	Eger	rtv.	11,39	14,96	3,58	194	Túrkeve	rtv.	14,31	10,72	-3,59
15	Székesfehérvár	thjv.	15,57	19,08	3,51	195	Kisvárdai	j.	8,18	4,54	-3,63
16	Zalaegerszeg	rtv.	16,42	19,81	3,39	196	Csepregi	j.	13,77	10,07	-3,70
17	Tatai	j.	8,36	11,41	3,05	197	Kisújszállás	rtv.	16,12	12,26	-3,86
18	Központi	j.	5,14	7,93	2,79	198	Hajdúböszörmény	rtv.	13,05	9,14	-3,91
19	Szekszárd	rtv.	12,65	15,39	2,74	199	Mezőtúr	rtv.	15,22	10,93	-4,29
20	Balatonfüredi	j.	7,84	10,42	2,58	200	Karcag	rtv.	16,22	11,74	-4,49
21	Miskolc	thjv.	18,95	21,41	2,46	201	Kiskunfélegyháza	rtv.	12,21	7,67	-4,54
22	Gyöngyös	rtv.	11,83	13,90	2,07	202	Hajdúszoboszló	rtv.	16,93	11,98	-4,95
23	Szolnok	rtv.	12,49	14,31	1,82	203	Magyaróvári	j.	15,11	9,73	-5,37
24	Szentlőrinci	j.	10,31	12,00	1,69	204	Battonyai	j.	18,35	12,49	-5,86
25	Mohács	rtv.	12,83	14,39	1,56	205	Magyaróvár	rtv.	20,99	13,43	-7,56

Forrás: GHA, MÉTA, vö. Szilágyi 2018c: 324–329., saját számítás.

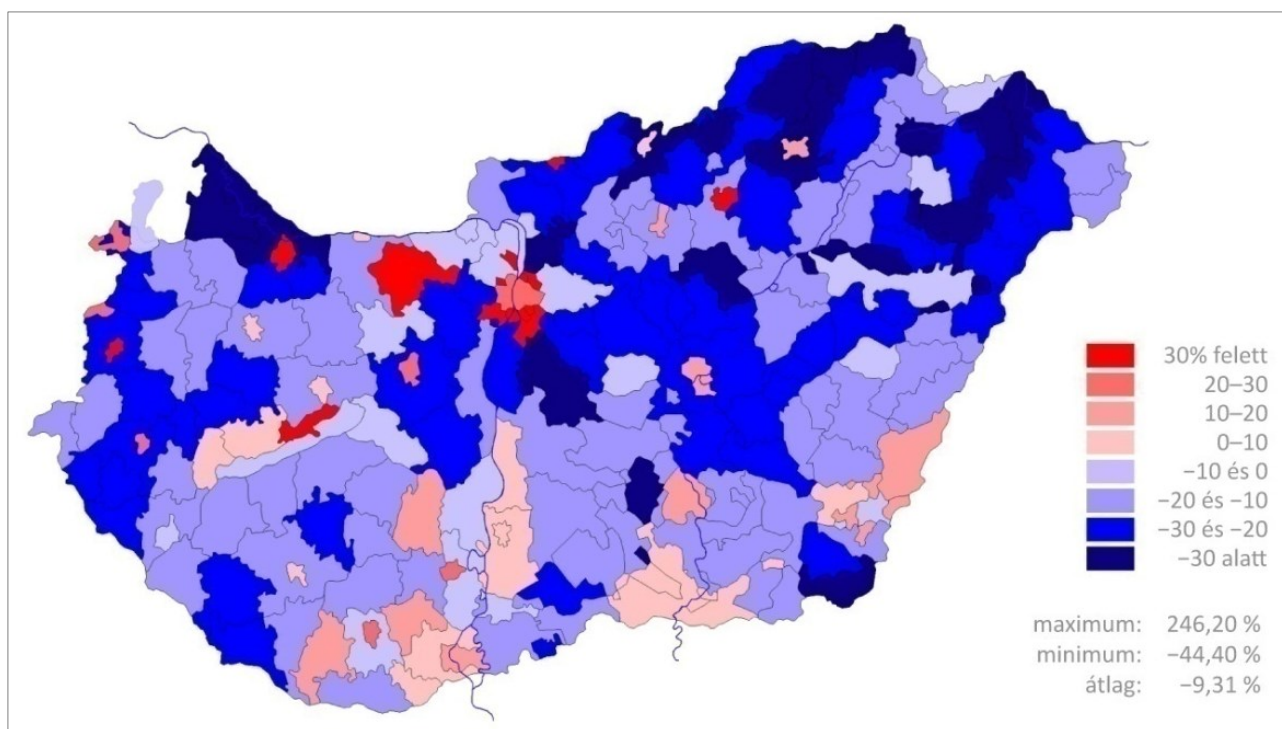
Megjegyzés: A) a csökkenő sorrendbe állított FHTT változás szerinti sorszám, B) a város vagy a járás neve, C) a terület közigazgatási jogállása: rtv. = rendezett tanácsú (idővel megyei) város, szfv. = székesfőváros, thjv. = törvényhatósági jogú város, j = járás, D) az FHTT értéke 1908/10-ben, E) az FHTT értéke 1933/34-ben, F) a D–E oszlop különözete, pengő.

A „fejlettebbekkel” szemben a „kevésbé fejlett” területek is élesen elkülönültek a századelőn. Az FHTT felhasználásával megrajzolható életszínvonalbeli különbségek a perifériális területeket is körvonalazták. Ilyen alacsonyabb életszínvonalú vidék volt a Mecsek északi előtere (a Zselic keleti része és a Völgyesség), a Bugac és környezete, a Bükk s a Mátra közti Tarna-völgye, a Rétköz, a Bodrogköz, a Nyírség, a Szatmári-Tiszahát, a Bereg, a Szamos és a Kraszna völgye (16. ábra, c–d). Arra is lehetőségünk van, hogy a korábban felállított értelmezési keretek között megvizsgáljuk, milyen irányú változások történetek az életszínvonal területi különbségeiben 1908/10 és 1933/34 között. Az ország szinte teljes területén romlott az FHTT alapján kimutatható életszínvonal. Kivételt képeztek ez alól általában a városok, különösen a főváros és agglomerációja, Tatbánya és környéke, a Budapesttől délre (Duna mentén) elhelyezkedő, többnyire kertészettel foglalkozó települések, Mohács környéke, Szeged környéke valamint Békéscsaba és Gyula vidéke (17. ábra). A korábban kedvező életszínvonalú nyugati területeken, csakúgy, mint a perifériális vidékeken egyszerre romlott az életszínvonal, ami vélhetően az 1930-as évek eleji gazdasági válság általános következménye. (A korábbiak értelmében azonban nem zárható ki az FHTT eltérő kiszámításából adódó torzító hatás sem.)

16. ábra Az egy főre jutó FHTT alakulása Magyarországon, 1908/10–1933/34
 Forrás: GHA, MÉTA, saját számítás és szerkesztés. Megjegyzés: az 1910. évi adatok pengőben vannak megadva (1K=1,16P)

A trianoni Magyarországon mutatózó életszínvonalbeli különbségek tehát „markáns térmentázattal” rendelkeztek már a századelőn. A korabeli társadalom térbeli elrendeződése egy anyagi lehetőségeiben szélsőségesen differenciált lakosság struktúráját mutatta. Élesen kirajzolódott a jól ismert város-vidék megosztottság mellett a centrum–periféria szerkezet is. Ezek az eltérő „fejlettségű” területek látványosan elkülönültek egymástól a fizikai térben, de nem a kanonizált nyugat–kelet irányú fejlettségi lejtő szerkezete szerint, hanem attól alapjaiban eltérő formában (16. ábra, a–d). Bizonyítást nyert, hogy az életszínvonal térbeli differenciálódása is egy többközpontú fejlettségi struktúrát mutatott. Ezzel persze nem azt kívánom tételezni, hogy a Dél-Tiszántúl a nyugat-dunántúli területekkel azonos életszínvonalú vidék lett volna, pusztán arra kívánom a figyelmet ráirányítani, hogy – az FHTT értelmezési keretein belül – mind vagyoni, mind az ebből származó jövedelmi vonatkozásban, tulajdonképpen rokonítható területekről van szó. Az elemzett adatok alapján a tiszántúli mezővárosok még sokban hasonlítottak a századelőn életszínvonal tekintetében a dunántúli, kivált a mezőföldi területekhez, mely szerkezet a két világháború között, a gazdasági válság éveiben is felismerhető maradt.

17. ábra Az FHTT változása százalékban kifejezve, 1908/10–1934/33

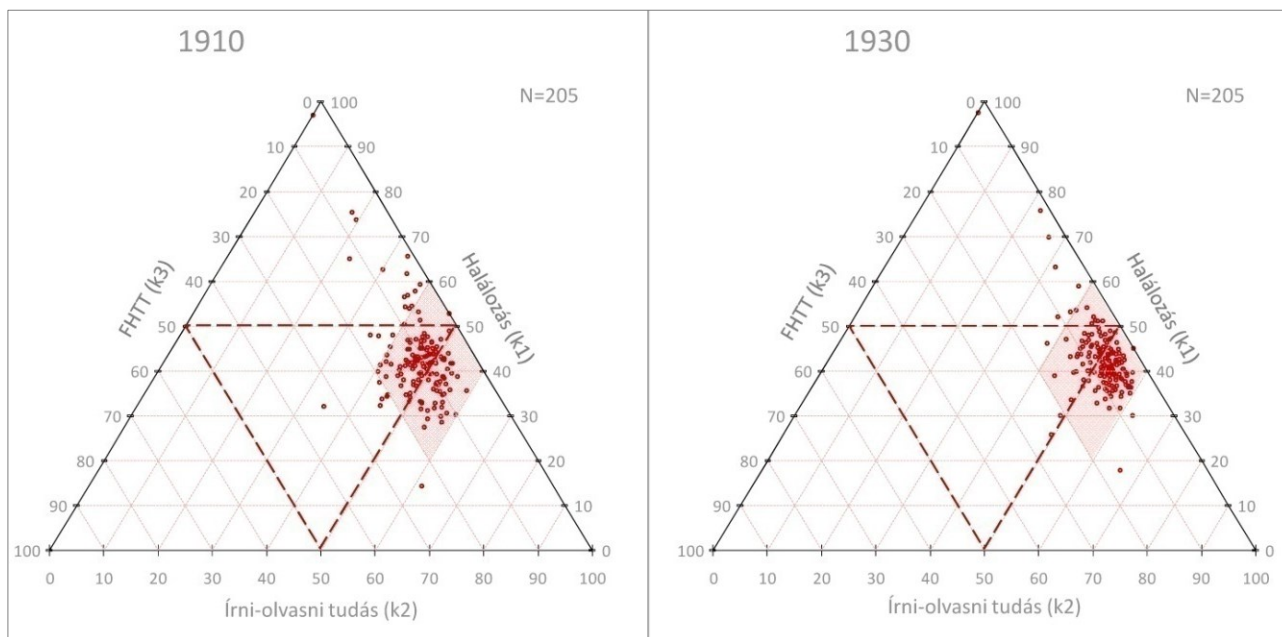
Forrás: GHA, MÉTA, saját számítás és szerkesztés.

Az életminőség területi egyenlőtlenségeinek változása: a konvergencia-divergencia kérdése

Eddig a komponensmutatókat külön-külön vizsgáltam, a következőkben már a komplex HDI értékek alapján alkotok képet az *életminőség* területi egyenlőtlenségeiről. Amennyiben egy háromszögdiagram felhasználásával ábrázoljuk a három komponensmutató egymáshoz viszonyított normalizált értékének százalékos arányát, az rajzolódik ki, hogy az írni-olvasni tudás átlagosan 40–60%-ban, a halálozás 30–50%-ban, míg az FHTT csak 5–20%-ban alakította a végső HDI értékeket (18. ábra) a századelőn. A helyzet annyiban változott 1930-ra, hogy tovább csökkent (3–10%) az FHTT szerepe. Ez az ábrán abból is látszik, hogy a HDI-értékek relatív pozíciója a háromszögdiagram területén belül egyre koncentráltabb, egyre sűrűbb lett (optimális esetben a HDI pozíciók a diagram középpontjában halmozódnának fel).

Hasonlóan szemléletes módszer, amikor ugyanezeket az adatokat a földrajzi koordináták szerint, az ország fizikai terében ábrázoljuk. Ebből kiderül, hogy *a vagyoni-jövedelmi adatok leginkább a városokban befolyásolták a HDI alakulását*. Tehát a komponensmutatók arányosabb HDI szerkezete a városok términtázatát követte a fizikai térben (19. ábra). *A vidéki, járási HDI szerkezetében az FHTT szerepe elenyésző, következésképp a városokkal szemben a vidéki HDI leginkább a halálozás, kisebb mértékben az írni-olvasni tudás és legkevésbé a vagyon és jövedelem függvénye volt*. Kivételt azok a vidékek képeztek, ahol az FHTT értéke akár az urbánusabb-iparosodottabb viszonyok miatt, akár az előnyösebb földbirtokszerkezet, s a gazdálkodásból származó előnyösebb jövedelmek miatt kedvezőbbek voltak. Ez a struktúra lényegében változatlan maradt a vizsgált korszakban. Annyi látszik, hogy *a válság hatására az FHTT visszaeső értéke a vártnál jobban befolyásolta a HDI-t, és ebben a helyzetben, az egyébként korábbiakhoz képest kedvezőbben alakuló mortalitás szerepe még inkább felértékelődött a HDI formálásában*. Ez azokon a területeken volt így, ahol az írni-olvasni tudás aránya már eleve magas volt a századelőn, és csak alig változott 1930-ig. Ellenben azokon a vidékeken, ahol a vizsgált időszakban látványosan javult az oktatási mutató, úgymint a Nyírségben, a Rétközben, a Bodrogi közben, a

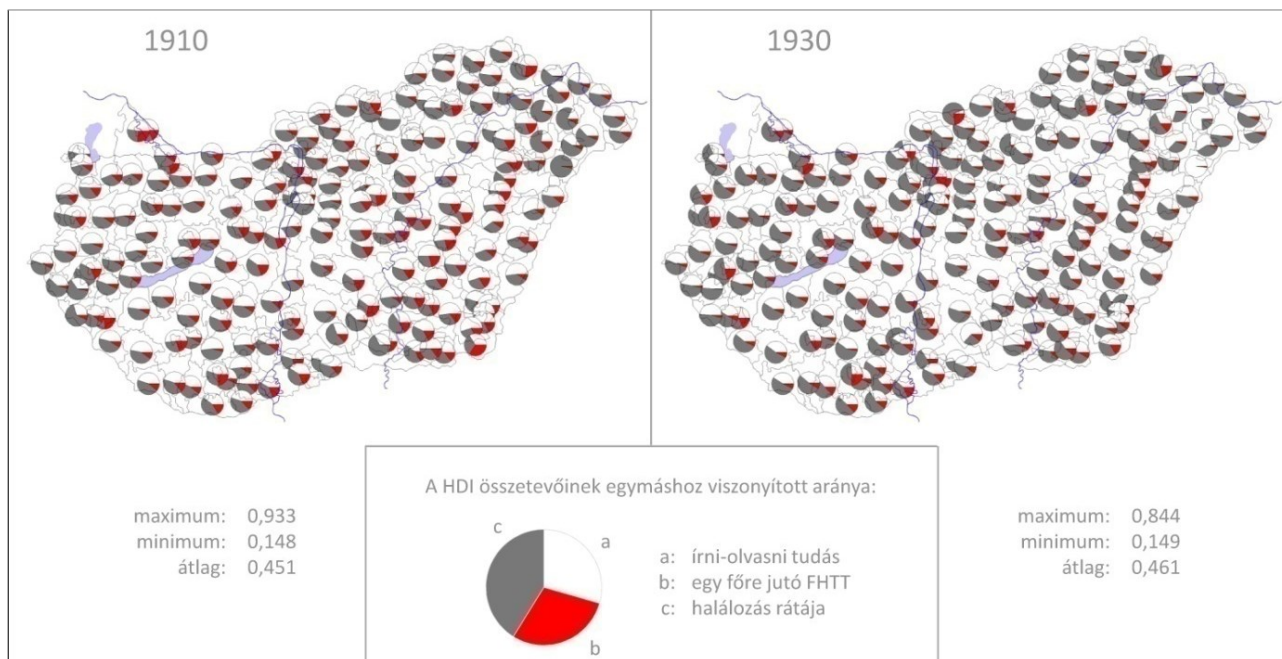
Szatmári-Tiszaháton, a Tarna völgyében, a Duna–Tisza közének déli területein vagy a Zalai-dombságon, kevésbé volt befolyással a mortalitás a HDI-re (19. ábra, vö. 8. ábra).

18. ábra A normalizált HDI komponensmutatók egymáshoz viszonyított százalékos aránya

Forrás: GHA, MÉTA, saját számítás és szerkesztés.

Megjegyzés: készült a szabad felhasználású Aqueous Solutions Aps háromszögdiagram Excel-sablonjának alkalmazásával.

19. ábra A HDI komponensmutatóinak esetenkénti százalékos aránya

Forrás: GHA, MÉTA, saját számítás és szerkesztés.

12. táblázat A trianoni Magyarország statisztikai régióinak HDI változása, 1910–1930

Statisztikai régió	HDI értéke		HDI különbség 1910–1930	
	1910	1930	érték	%
Dunántúl	0,508	0,503	–0,005	–1,03
Alföld	0,421	0,440	0,019	4,39
Észak	0,408	0,424	0,016	3,91
Magyarország	0,451	0,461	0,009	2,06

Forrás: GHA, MÉTA, saját számítás.

A hazai életminőség nemzetközi viszonylatban mért javulásáról korábban már volt szó. Akkor kiderült, hogy egyenletes növekedés jellemezte, és hogy a nyugat- és észak-európai államok átlagához képest csökkent az ország hátránya. Kérdés, hogy az életminőség belső területi egyenlőtlenségeiben hogyan képződött le az előbb említett, kedvező irányú átalakulás. Előbb, ha a makroszintű regionális változásokat vizsgáljuk, megfogalmazható, hogy a 20. század első harmadában az ország északi területein, az Északi-középhegység vidékén és az Alföldön – az országos átlaghoz (2,1%) képest – nagyobb volumenű volt az életminőségben bekövetkezett változás (12. ábra). A regionális HDI alapján Északon 3,9%, míg az Alföldön 4,4% volt a javulás mértéke. Túl azon, hogy az Alföldön nagyobb ütemben zajlott az életminőség átalakulása, mint az ország más régióiban, ezek az adatok azt is mutatják, hogy ez a nagyobb mértékű változás annak is a függvénye, hogy országosan itt helyezkedtek el nagyobb tömbben (a táj északkeleti területein) a kedvezőtlen helyzetű perifériális vidékek. Ezeken a részekén értelemszerűen az életminőségben bekövetkező változások is – mint a halálozási vagy az oktatási mutatók javulása – eleve látványosabbak voltak. Mindez azt is mutatja, hogy nem lehet homogenizálni az Alföldet, és hogy a történeti elemzésekben kitüntetett figyelmet kell fordítani a táj belső tagoltságára, a táj belső fejlettségi térszerkezetére.

Az ország harmadik régiója, a Dunántúl, a vizsgált időszakban az egyetlen olyan makroszerkezeti egység, ahol az életminőség javulásában nem mutatkoztak látványos változások. Épp ellenkezőleg, a Dunántúlon a számítások alapján minimálisan csökkent a regionális HDI érték a korszakban. Tulajdonképpen inkább stagnálásról, semmint csökkenésről beszélhetünk. Mind a halálozási (22,9‰), mind az oktatási mutatók (82,5%) eleve kedvezőbb szinten álltak a századelőn, a Dunántúlon, mint általában az Alföldön vagy Északon (13. ábra). Következésképpen a részmutatók alapján inkább az fogalmazható meg, hogy az életminőség vizsgált dimenzióiban javulás mutatható ki (leszámítva az FHTT, válság miatti, speciális helyzetét). A halálozási index 23%-kal, az oktatási pedig 11%-kal lett kedvezőbb 1910 és 1930 között, és ha figyelembe vesszük, hogy az FHTT ebben a régióban csökkent a legkevésbé (6%-kal) a gazdasági válság ellenére, akkor összességében jogosan állítható, hogy a dunántúli HDI „visszaesése” mögött tulajdonképpen mégiscsak az életminőség javulása állt. Egyszerűen arról van szó, hogy önmagához képest a Dunántúl inkább mutat „fejlődést”, semmint visszaesést. Ennek a „fejlődésnek” a volumene azonban mind az alföldi, mind az északi folyamatoktól elmaradt, így tehát országos viszonylatban inkább stagnálásról beszélhetünk a Dunántúl vonatkozásában.

Érdemes megfigyelni azt is, hogy a halálozási viszonyok inkább az Alföldön, az oktatási helyzet inkább Északon, míg a vagyoni-jövedelmei körülmények inkább a Dunántúlon mutattak kedvezőbb vonásokat (13. ábra). Rámutatva ezzel egyúttal arra is, hogy egy-egy régióban mely tényező(k) javulása járult hozzá leginkább az életminőség emelkedéséhez a vizsgált korszakban.

13. táblázat A HDI komponensmutatóinak átlagértéke a trianoni Magyarországon
regionális bontásban, 1910–1930

Statistikai régió	Halálozás			Írni-olvasni tudás			FHTT		
	1910 (‰)	1930 (‰)	különbség (%)	1910 (%)	1930 (%)	különbség (%)	1908/10 (P)	1933/34 (P)	különbség (%)
Dunántúl	22,90	17,62	–23,06	82,47	91,83	11,35	11,03	10,36	–6,09
Alföld	25,30	18,11	–28,43	76,16	87,61	15,04	10,49	9,59	–8,58
Észak	25,15	18,89	–24,87	75,98	88,33	16,25	8,95	7,74	–13,48
Magyarország	24,38	18,06	–25,95	78,47	89,30	13,79	10,44	9,57	–8,30

Forrás: GHA, MÉTA, saját számítás.

Az életminőség HDI által kirajzolt térszerkezete és annak változása alapvetően nem tér el azoktól a struktúráktól, amelyeket korábban a komponensmutatók vonatkozásában bemutattam. Ezért a HDI términtázatának főbb vonásai már ismertek. A kompozit kép azonban további újabb információkkal szolgál (20. ábra). Először is, ha nem a centrum–periféria lokalizálására használt, HDI

rangsor alapján decilisekbe rendezett adatok vizualizációját vesszük kiindulópontul (20. ábra, c–d), hanem inkább a konkrét HDI értékeket megjelenítő tematikus térképeket tekintjük (20. ábra, a–b), akkor jól látszik, hogy a trianoni Magyarország területén nem mutathatók ki éles törésvonalak az életminőség területi különbségeiben a 20. század elején. Legalábbis olyan törésvonalak nem érzékelhetők, amelyek a vizsgált területet markánsan kettő vagy több, egymástól eltérő „fejlettségű” régióra bontanák. Éppen ezért az a világosabb, alacsonyabb „fejlettségű” folyosó, amely észak–déli irányban látszólag kettészelte a századelőn az országot – kezdve a Tarna völgyétől a Jászságon át a Tisza jobb partja mentén egészen Szegedig –, nem minősíthető az elmondottak alapján valódi (működő) törésvonalnak (20. ábra, a). Azért nem, mert a Tarna–Tisza folyosó mindkét oldalán ugyanolyan vagy legalábbis kifejezetten hasonló életminőséggel jellemezhető vidékek terültek el. A folyosó kialakulásában a domborzati viszonyok mellett (a Tisza völgy természetes gátja volt a nyugat–kelet és fordítva, a kelet–nyugat irányú forgalomnak), olyan más körülmények is szerepet játszottak, mint pl. a szétterülő, gazdaságilag inkább kedvezőtlennek ítélt homok vidék, mely épp a századfordulón kezdett átalakulni a hegyvidéki szőlőpusztulás (filoxéra) nyomán kibontakozó „zöldsgyümölcs konjunktúra” hatására.¹²⁷ Az adatok alapján egyértelmű, hogy e folyosó erősen „halványodni” kezdett az első világháborút követően. Ebben nemcsak az egészségügyi ellátórendszer (védőnői hálózat) vagy a tanyasi iskolarendszer kiépülése (tekintve, hogy a folyosó érintette a tanyákkal sűrűbben tarkított alföldi részeket), hanem az a nagyméretű alföldi vándormozgalom is kiemelt szerepet játszott, amelynek egyik következménye éppen az volt, hogy a Duna–Tisza közti terület vált a századelőn a bevándorlók egyik kiemelt célterületévé (vö. 7. ábra).¹²⁸

Az említett Tarna–Tisza folyosót leszámítva, csak egyetlen olyan terület rajzolódik ki az Alföldön, ami valóban belső perifériaként értelmezhető, az a rész, amelyet már többször érintettünk korábban: a táj északkeleti vidéke. Ez az egyedüli olyan mikrorégió, ahol az életminőség körülményei annyira kedvezőtlenül alakultak már a századelőn, hogy később sem változott a terület periféria jellege. Az Alföld eme vidéke élesen elkülönült közvetlen környezetétől a 20. század első felében (20. , a–b). A terület több szempontból is hátrányos helyzetű volt. A gyenge talaj, a középkori aprófalvas településszerkezet és a kedvezőtlen földbirtokmegoszlás csaknem lehetetlenné tette a helybeliek társadalmi mobilitását. Ebben a helyzetben a növekvő természetes szaporulat a terület túlnépesedéséhez, párhuzamosan pedig egy nagyarányú elvándorláshoz vezetett. A helyzetet tovább rontotta, hogy a közelben Debrecenen és Nyíregyházán kívül (Beregszászt nem számítva) más, nagyobb piac, ami ösztönzőleg hathatott volna a régió gazdaságára, nem volt a közelben. Ehelyett egy sor olyan belső piacközpont alakult ki a századfordulóra, mint pl. Kisvárdá, Mátészalka vagy Vásárosnamény,¹²⁹ amelyek képtelenek voltak a régió „modernizációs hídfőivé” válni.¹³⁰

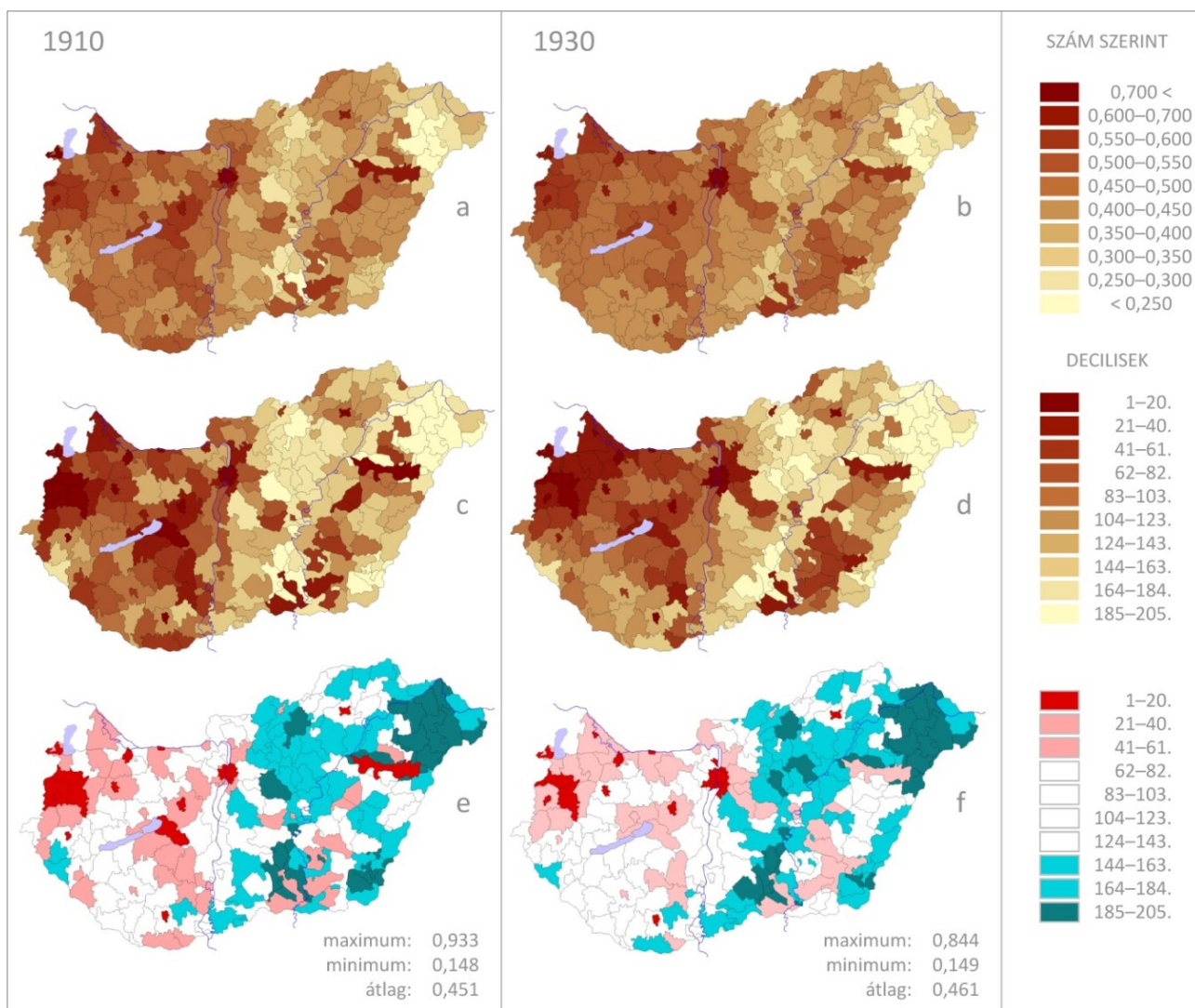
A trianoni Magyarország területén 1910–1930 között számos lényeges változás történt az életminőség területi egyenlőtlenségeiben (21. ábra). Az eredmények alapján megfogalmazható, hogy a perifériális részekben és a fejlettebb vidékeken általában nem jellemző a HDI-rangsorban történő látványos pozícióváltás. Az életminőség szempontjából „fejlettebbnek” minősülő területeken, egy helyi szinten vett jelentősebb javulás is, országos mércével mérve kevés volt ahhoz, hogy nagyobb pozícióváltásokat idézzon elő. Ugyanez fordítva is elmondható a perifériális területekre nézve, csak ellentétes „előjellel”. Ezeken a részekben olyan méretű volt az inercia, hogy egy nagyobb „javulás” is csak egy kisebb pozícióbeli változást eredményezhetett. Ezek a térségek többnyire a „mozdulatlan” kategóriába kerültek.

¹²⁷ Szilágyi 2012.

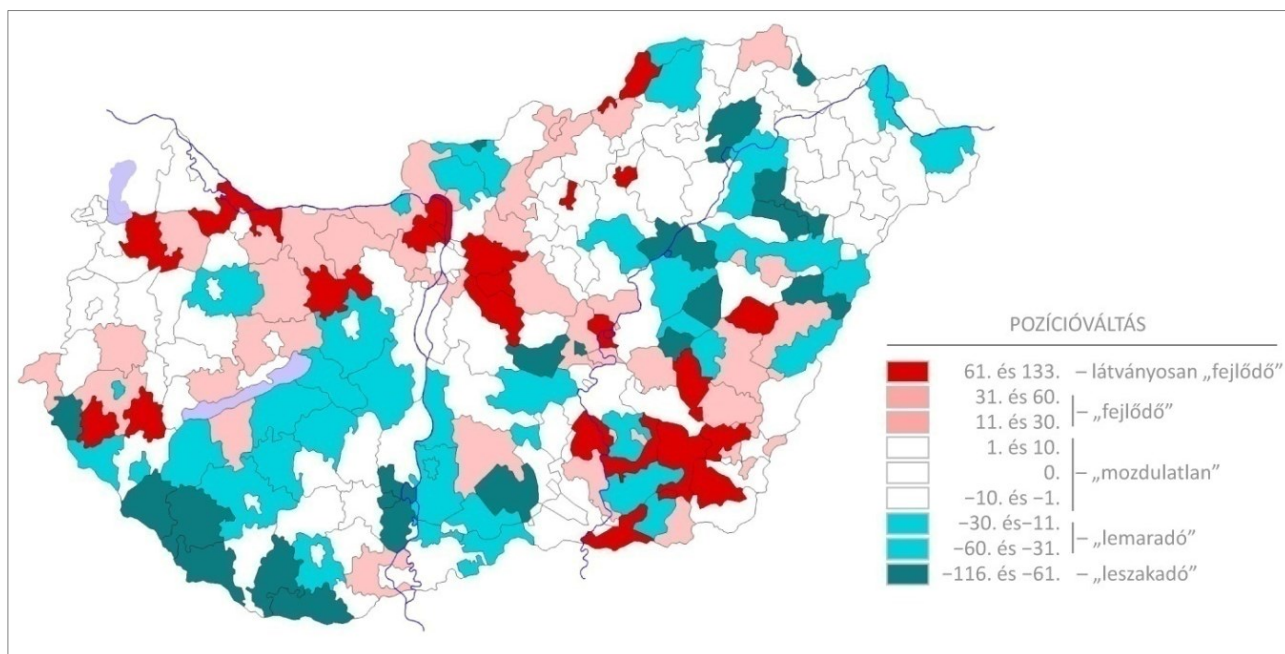
¹²⁸ Szilágyi 2018a: 111.

¹²⁹ Szilágyi 2015b.

¹³⁰ Szilágyi 2015a: 68–69.

20. ábra Az életminőség (HDI) alakulása Magyarországon, 1910–1930
Forrás: GHA, MÉTA, saját számítás és szerkesztés.

21. ábra Az életminőség területi egyenlőtlenségeinek változása, a HDI alapján számított rangsor szerinti pozícióváltások iránya és mértéke a trianoni Magyarország területén, 1910–1930
Forrás: GHA, MÉTA, vö. Szilágyi 2018c: 330–334., saját számítás és szerkesztés.

Némileg más a helyzet az átlagos életszínvonallal jellemezhető vidékek esetében. Ezeknek egy része az előbbi centrum–periféria területekhez hasonlóan „viselkedett”, lényegében a helyzetük „változatlan” maradt. Ez persze nem azt jelenti, hogy területükön ne javult volna az életminőség ekkoriban, csak annyit jelent, hogy velük együtt a többi járás és város többségében kedvezőbbek lettek a körülmények. Ilyen „mozdulatlan” vidék volt az említett centrumterületek és perifériák mellett az Északi-középhegység alföldi előtere, a főváros és agglomerációja, az ettől délre fekvő, nagyobb területet felölelő jobb és bal partja a Dunának. Továbbá a Rába völgye, a Marcal-medence, a Kaposvár–Szekszárd–Dunaföldvár által közrezárt Somogyi-dombság keleti része és a Tolnai-Hegyhát vidéke.

Fontos eredmény annak kimutatása, hogy *a határ menti területek életminőség szempontjából vagy „mozdulatlan”, vagy „fejlődő” vidékei voltak az országnak (leszámitva a dél-dunántúli összefüggő határszakaszt és a határ többi részén a kisebb megszakításokat)*. A határ mentén megszámlálható területi egységeknek kerekén a 70%-a olyan járás vagy város volt az 1920-as években, ahol a trianoni békeszerződés következtében kialakított új határ ellenére sem csökkent az életminőség, vagy legalábbis nem romlott érdemben e területek HDI rangsorban elfoglalt pozíciója (21. ábra). Sőt, ezeknek a járásoknak és városoknak a negyedében épp ellenkezőleg, a határ menti állapot ellenére kimutathatóan nőtt a helyi lakosság életminősége. Miért csak a dél-dunántúli határszakaszon alakult ki olyan összefüggő terület, adódik a kérdés, ahol az életminőség kedvezőtlenül alakult, nem egy esetben kifejezetten romlott? Főleg azért, mert ez a határszakasz egyfelől *természetes* határ volt, másfelől pedig azért, mert ebből eredően az érintett szakasz már évszázadok óta *belső* határnak is minősült Magyarország és Horvátország között. Tehát ez a hosszú ideje fennálló határ menti állapot a Dráva völgyében, és az, hogy tovább romlottak az életminőség körülményei az első világháború után, két újabb gondolatot is felvet. Először is, már a történeti Magyarország területén is voltak olyan (belső) határ menti vidékek, ahol az életminőség épp a „határ-mentiség” miatt alakult kedvezőtlenül. (Valószínűleg ezzel az állapottal rokonítható a korábban tárgyalt Tarna–Tisza folyosó periferikus jellege is.) Másodszor: az, hogy 1920–23 között kijelölték a domborzathoz rendszerint nem igazodó új határokat, még nem jelentette azt, hogy e határok mentén (hangsúlyozom, életminőség tekintetében) azonnal „rosszabb” helyzetbe kerültek volna a települések. Tudniillik az életminőség romlása elsősorban nem a határtól való távolság függvénye, az jóval összetettebb folyamat, sem hogy egyetlen okra lehessen azt visszavezetni. A határ menti települések életminőség-romlásának menete úgy tűnik, általában lassúbb folyamat volt, mint egyetlen évtized, lassúbb volt, mint azt korábban gondoltuk – legalábbis a HDI adatok erre utalnak. Ebből pedig adódik, *hogy a magyarországi határok mentén fekvő településeken nem következett be tömeges és gyors életminőség-romlás a két világháború között*.

A trianoni Magyarország területén nemcsak „mozdulatlan”, hanem lemaradó-leszakadó és fejlődő-látványosan fejlődő kiterjedtebb részek is voltak a HDI adatok alapján. A 20. század első harmadában „lemaradó” vidékké vált a Tiszántúlon Makó, Hódmezővásárhely és Szentes külterülete, a Nagykunság és a Hajdúság egy része, a Hortobágy, a Taktaköz, a Szatmári-Tiszahát és -síkság területével együtt. Északon ilyen volt a Cserhát és a Cserehát vidéke, a Duna–Tisza közén a Jászság, Kecskemét tanyavidéke, a Duna-mente és Baja környéke. A Dunántúlon pedig ilyennek számított a Mezőföld nagy része, szinte a teljes Somogy, Dél-Baranya és a Zalai-dombság déli területe. A Kisalföldön egyedül Pápa környéke minősült „lemaradó” vidéknek. A „leszakadó” területek közé tartozott a teljes dél-dunántúli határ menti térség, a Sárköz; a Duna–Tisza közén Kiskunhalas és Nagykőrös tanyavidéke; Északon a Szerencsi-dombság és a határ mentivé lett Sátoraljaújhegy; a Tiszántúlon a Nagykunságnak, a Nagy-Sárrétnek, a Hajdúságnak és a bihari tájnak egy-egy része (21. ábra).

Ezzel szemben a HDI adatok alapján „fejlődő területnek” minősült a Tiszántúlon a Sárrétek nagy része, az 1920-ban megyeközponttá avanzsált Berettyóújfalu és környezete; Északon és a Duna–Tisza közén a Zagyva völgye Szolnok vidékével együtt, valamint Kiskőrös területe; a Dunántú-

lon a Kisalföld egy része, a teljes Dunántúli-középhegység, beleértve a turizmus vonatkozásában felértékelődő Balaton-felvidéket, de ilyen volt még Zalaegerszeg, Lengyeltóti és Mohács környezete is. A „látványosan fejlődő” területek közé tartozott 1930-ban a Viharsarok zöme, Budapest kiterjedt agglomerációja és annak közvetlen vonzáskörzete, Győr és Kapuvár környéke, a Zalaegerszegtől délre eső részek illetve a felfutó szénbányászat révén a Vértes területe (21. ábra).

Az eddigi adatok kontextualizálásának újabb szempontja lehet, ha a *variációs együttható*¹³¹ kiszámításával megvizsgáljuk, hogy a trianoni Magyarország területi fejlettségi különbségei milyen irányú változást jeleznek a 20. század első harmadában lejátszódó, elsősorban gazdasági-társadalmi folyamatok következményeként. A kérdés tehát úgy szól, csökkentek- vagy inkább nőttek-e a régiók közti, a városok és a falvak közti fejlettségi (életminőségbeli) különbségek. Amennyiben a variációs együttható értéke két időpont között alacsonyabb lett, akkor az összehasonlított két terület között is csökkentek a területi fejlettség különbségei. Ebben az esetben konvergenciáról, ellenkezőben viszont divergenciáról beszélhetünk (14. táblázat, 22. ábra).

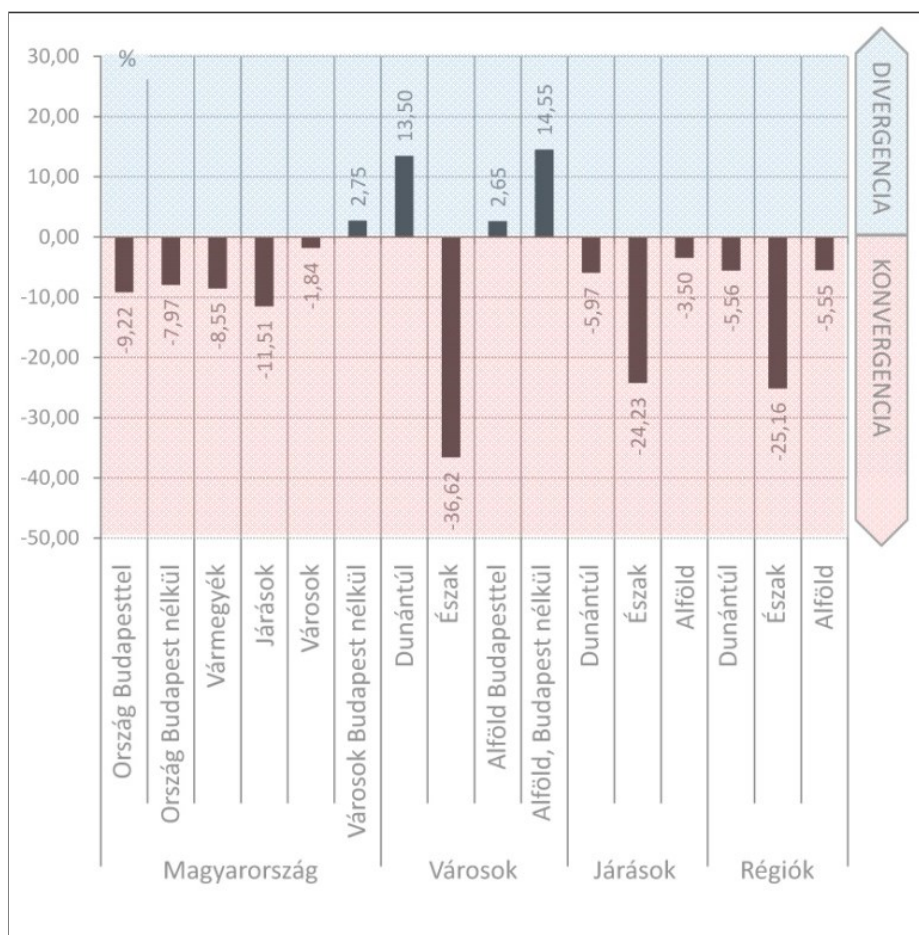
A trianoni országterülettel számolva, az adatok alapján elmondható, hogy 1910 és 1930 között nemcsak a járások között csökkent a fejlettség területi különbsége (–11,5%), hanem a városok között is (–1,8%), ami egyben azt is jelenti, hogy a városok közti különbségek országosan csak minimálisan tompultak szemben a járásokkal, ahol a konvergencia arányaiban hatszor nagyobb volt.

14. táblázat A variációs együttható változása a trianoni Magyarország területén, 1910–1930

Megnevezés	Szórás		Átlag		Variációs együttható		Különbség	
	1910	1930	1910	1930	1910	1930	pont	%
A trianoni országterület egészén								
Ország Budapesttel	0,11	0,10	0,45	0,46	23,35	21,20	–2,15	–9,22
Ország Budapest nélkül	0,10	0,09	0,45	0,46	22,28	20,51	–1,78	–7,97
Vármegyék	0,07	0,07	0,44	0,46	16,75	15,32	–1,43	–8,55
Járások	0,09	0,08	0,42	0,44	20,24	17,91	–2,33	–11,51
Városok	0,12	0,12	0,52	0,52	22,51	22,10	–0,41	–1,84
Városok Budapest nélkül	0,11	0,11	0,52	0,52	20,32	20,88	0,56	2,75
Statistikai régiók szerint								
Városok								
Dunántúl	0,08	0,09	0,59	0,56	14,15	16,06	1,91	13,50
Észak	0,11	0,07	0,46	0,48	24,28	15,39	–8,89	–36,62
Alföld Budapesttel	0,12	0,13	0,51	0,51	24,42	25,07	0,65	2,65
Alföld Budapest nélkül	0,10	0,12	0,49	0,50	20,17	23,11	2,93	14,55
Járások								
Dunántúl	0,05	0,05	0,49	0,49	10,30	9,69	–0,61	–5,97
Észak	0,05	0,04	0,40	0,41	13,67	10,36	–3,31	–24,23
Alföld	0,09	0,09	0,37	0,40	23,04	22,23	–0,81	–3,50
Régiók								
Dunántúl	0,07	0,07	0,51	0,50	13,89	13,12	–0,77	–5,56
Észak	0,07	0,05	0,41	0,42	17,17	12,85	–4,32	–25,16
Alföld	0,12	0,12	0,42	0,44	28,29	26,72	–1,57	–5,55

Forrás: GHA, MÉTA, saját számítás.

¹³¹ $VE = S/X \times 100$, ahol S a szórás, X az átlag. Csíte–Németh 2007: 31–38.

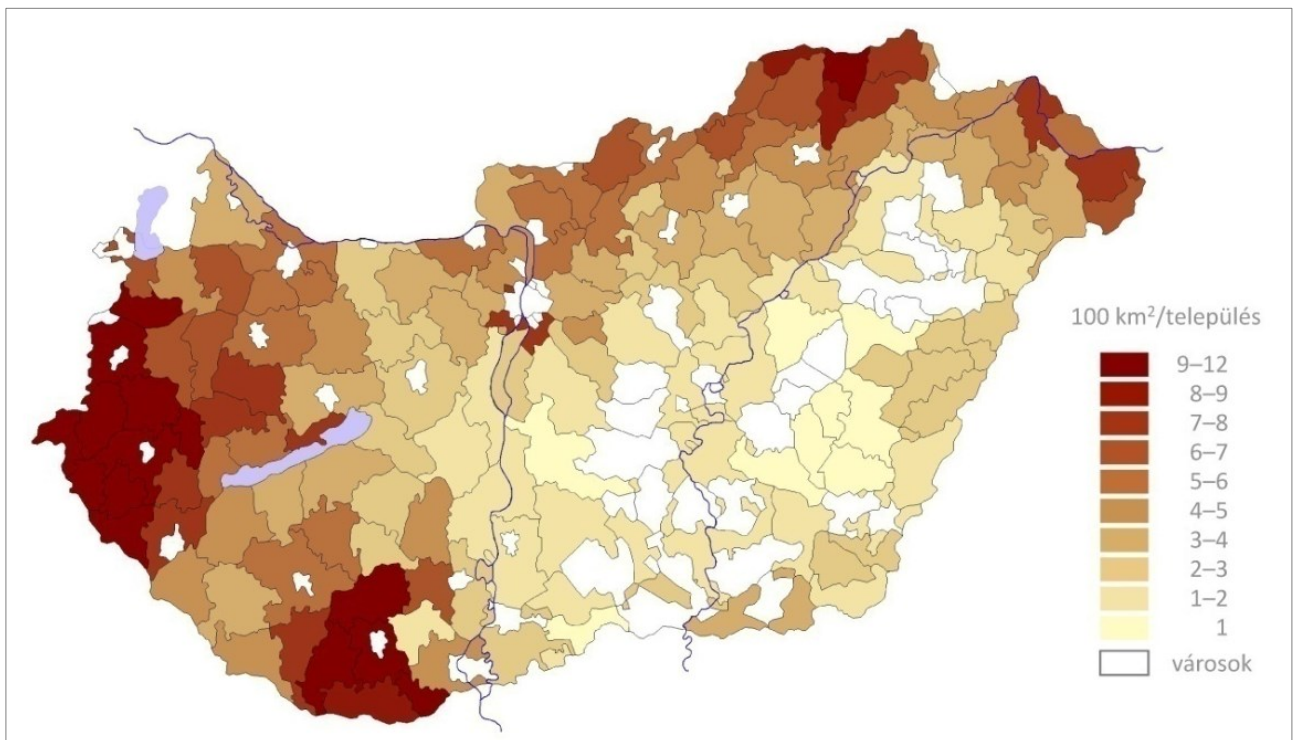

22. ábra A variációs együttható alakulása 1910–1930

Forrás: MÉTA, saját számítás és szerkesztés.

Ha Budapest nélkül vizsgáljuk a városok közti különbségek változását, akkor inkább divergenzia figyelhető meg (+2,8%), ami azt jelenti, hogy *amíg a főváros és a többi város között csökkentek a területi különbségek, addig a vidéki városok között épp ellenkezőleg, azok tovább nőttek*. Tehát a város és város közti életminőségbeli differenciák országosan nem mérséklődtek.

Más a helyzet, ha regionális bontásban vizsgáljuk a különbségeket. Egyedül az Északi-régió városai között figyelhető meg konvergencia (-36,6%), miközben az alföldi városok közti távolság nagyobb lett (+14,6%), mint a dunántúli városok között (+13,5%). Ezzel szemben *a vidéki, vagyis a falvak közti differenciák tovább csökkentek az ország mindhárom makrorégiójában, kivált a Dunántúlon, ahol a falvak konvergenciáját átlagosan ötször-hatszor nagyobb volumen jellemezte, mint a másik két régióban. Eszerint a Dunántúlon gyorsabban, illetve jóval nagyobb mértékben tompultak a falvak közti különbségek, mint az ország bármely más területén*. Végül az is meghatározható, hogy önmagához képest mely régióban volt kedvezőbb a területi különbségek kiegyenlítődének a folyamata. Tehát ezúttal a falvak mellett a városokat is bevonva a regionális vizsgálatba, megfogalmazható, hogy nem az Alföld és nem is a Dunántúl járt élen ebben a folyamatban, hanem meglepő módon az Északi-régió, ahol a konvergencia a többi régióhoz mérten ötször volt nagyobb. Ez a felettébb kedvező helyzet elsősorban az északi városok közti különbségek nagyobb mértékű kiegyenlítődének az eredménye (22. ábra).

23. ábra Magyarország településsűrűsége, 1933

Forrás: MÉTA, saját számítás és szerkesztés.

Összességében tehát megfogalmazható, hogy *amíg a Dunántúlon a falvak közti különbségek, addig az Északi-régióban inkább a városok közti különbségek tompultak nagyobb mértékben*. Az Alföldre vonatkozó adatok ezzel szemben azt jelzik, hogy az előzőektől alapjaiban eltérő folyamatok zajlottak a területén. Az alföldi városok közti különbségek – a Dunántúlhoz hasonlóan – tovább nőttek, csak-hogy a falvak közti területi különbségek sem csökkentek, alig mérséklődtek; nem úgy, mint más régiókban. Tehát *mind a falvak, mind a városok közti „közeledési” folyamatok lelassultak az első világháborút követően az Alföldön*. Ez sem a Dunántúlra, sem Északra nem volt jellemző. Ráadásul az életmód-beli területi differenciák gyorsabban nőttek, mint ahogyan a „felzárkózás” történt, ami arra enged következtetni, hogy *az alföldi (mező)városok és falvak közti szakadék tovább „mélyült”*. Ez a példátlan folyamat alighanem a táj sajátos településszerkezetével hozható összefüggésbe, és arra utal, hogy az Alföld településsűrűsége jóval alacsonyabb volt más régiókhoz képest (23. ábra). A városok nagyobbak voltak, más régiókhoz képest, a falvak pedig szinte teljesen eltűntek a Duna–Tisza közéről s a dél-alföldi tájból (a jól ismert okokra visszavezethetően). Az Alföldnek csak az észak-keleti részein érték el a falvak a nagyobb sűrűséget, azon a vidéken, amely talán a „legrosszabb” helyzetben lévő belső perifériák egyike volt már a századelőn. Mindez azt is érzékelteti, hogy *az Alföldön a város–tanya kapcsolat volt inkább a meghatározó, és nem a város–falu*. Ezért az előbbi divergenciára utaló eredmények kizárólag csak az elmondottak kontextusában értelmezhetők megfelelő módon. Ezek után nincs semmi meglepő abban, hogy a nagy kiterjedésű tanyaövvvel rendelkező mezővárosok életminőségbeli változása – más városokhoz mérten – lassú volt, és azon sincs mit csodálkozni, hogy a falvak sem olyan ütemben konvergáltak egymáshoz (életminőség-javulás tekintetében), mint mondjuk a Dunántúlon, ahol a térbeli elrendeződésük lényegesen kiegyenlítettebb volt. Az alföldi falvak zöme perifériális területen feküdt, míg kisebb része azon a dél-békési vidéken, ahol az életminőség területi különbségei gyorsan csökkentek a 20. század első harmadában (21. ábra). Ezek a szerkezeti különbségek és differenciált folyamatok egyértelműen jelzik, hogy az Alföldön az első világháború befejeztével leálló gabonakonjunktúra egy merőben új gazdasági helyzetet teremtett.

Felhasznált források és irodalom

Levéltári forrás

- MNL BKML (Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára), IV-1926 (a megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok 1075–1964, 1990; Kecskemét Város Közigazgatási Bizottságának iratai 1876–1949). XV-7 (gyűjtemények 1334–2008, 2009; Kecskemét városra vonatkozó történeti adatok gyűjteménye 1700–1994).
- NM EAD (Nemzeti Múzeum, Etnológiai Archivum, Dokumentációs Gyűjtemény, Budapest) Statisztikai Gyűjtemény, Közigazgatási Tájékoztató Lapok, 1925.

Nyomtatott források

- AS 1934: *Adóstatistika*. 5. füzet. 1934. Magyar Királyi Pénzügyminiszter, Budapest, 1935.
- HDR 1990: Human Development Report 1990. United Nations Development Programme, Oxford University Press, New York–Oxford.
- KSÉ 1919–21: *A magyar királyi kormány 1919–21. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Könyvnyomdája, Budapest, 1926.
- KSÉ 1923–25: *A magyar királyi kormány 1923–25. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Könyvnyomdája, Budapest, 1928.
- KSÉ 1935: *A magyar királyi kormány 1935. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Könyvnyomdája, Budapest, 1937.
- KSH 1969: *A népmozgalom főbb adatai községenként 1901–1968*. Szerk.: Klinger András. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1969.
- MH 1900: *A Magyar Korona Országainak helységnévtára 1900*. Szerk. JEKELFALUSSY József. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 1900.
- MH 1902: *A Magyar Korona Országainak helységnévtára 1902*. Szerkeszti a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 1902.
- MH 1907: *A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1907*. Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 1907.
- MH 1913: *A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1913*. Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Bp., 1913.
- MH 1926: *Magyarország helységnévtára 1926*. Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Globus Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Budapest, 1926.
- MH 1933: *Magyarország helységnévtára 1933*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1933.
- MNA 1989: *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Szerk. Pécsi Márton. Magyar Tudományos Akadémia, Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium. Kartográfiai Vállalat, Budapest.
- MSÉ 1910: *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam 18. (1910). Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1911.
- MSÉ 1915: *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam 23. (1915). Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1918.
- MSÉ 1916–1918: *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam 24–26. (1916, 1917, 1918). Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1924.
- MSÉ 1919–1922: *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam 24–30. (1919, 1920, 1921, 1922). Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1915.
- MSÉ 1923–1925: *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam 31–33. (1923, 1924, 1925). Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1927.
- MSÉ 1926: *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam 34. (1926). Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1928.
- MSÉ 1928: *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam 36. (1928). Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1929.
- MSÉ 1929: *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam 37. (1929). Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1930.
- MSÉ 1934: *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam 42. (1934). Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1935.

- MSÉ 1936: Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam 44. (1936). Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1937.
- MSK Ús. 105. kötet: *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben törvényhatóságok és községek (városok) szerint*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1938. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 105.)
- MSK Ús. 39. kötet: *Magyarország községeinek háztartása az 1908. évben*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1913. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 39.)
- MSK Ús. 42. kötet: *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat, Budapest, 1912. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 42.)
- MSK Ús. 46. kötet: *A magyar szent korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1913. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 46.)
- MSK Ús. 58. kötet: *Magyarország városainak háztartása az 1910. évben*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1916. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 58.)
- MSK Ús. 83. kötet: *Népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1932. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 83.)
- MSK Ús. 86. kötet: *Népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1934. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 86.)
- MSK Ús. 93. kötet: *Magyarország községeinek háztartási viszonyai az 1934. évi községi költségelőirányzatok szerint*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1935. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 93.)
- MSK Ús. 99. kötet: *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben I. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1936. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 99.)
- TMAA 2005: *A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914*. (Harmadik kiadás.) Szerk. Zentai László, Kósa Pál (tudományos szerkesztők). Talma Kiadó, Pécs.

Adatbázisok

- GHA: GISTa Hungarorum Adatbázis, 1767–1910 (Demeter Gábor, 7,3 M adat), online: www.gistory.hu/g/hu/gistory/otka
- JSTOR: Journal Storage – Andrew W. Mellon Foundation and Ithaka Harbors Inc. 1995, online: <https://jstor.org>
- KSH-MHA: Központi Statisztikai Hivatal Magyarország Helységnévtára Adatbázis, 1873–2017, http://www.ksh.hu/apps/hntr.main?p_lang=HU (Utolsó megtekintés: 2018. június 4.)
- MÉTA: Magyarországi Életminőség Történeti Adatbázisa, 1910–1930 (Szilágyi Zsolt, 0,4 M adat)
- NJ EÉT: Net Jogtár. Ezer Év Törvényei. A Wolters Kluwer Kft. ingyenes, hatályos jogszabálygyűjteményének az elmúlt ezer év törvényeivel bővített oldala, online: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei>
- OMSZÉA: Országos Meteorológiai Szolgálat Éghajlati Adatsorok, 1901–2010, online: https://www.met.hu/eghajlat/magyarorszag_eghajlata/eghajlati_adatsorok/
- WHD: World Human Development, 1870–2015. (Leandro Prados de la Escosura), online: <http://espacioinvestiga.com/inicio-hihd/> (Utolsó megtekintés: 2018. június 25.)

Irodalom

- Arak, Piotr – Ivanov, Andrey – Peleah, Mihail – Płoszaj, Adam – Rakocy, Kamil – Rok, Jakub – Wyszowski, Kamil 2013: *The National Human Development Poland 2012. Local and Regional Development*. United Nation Development Programme, Ministry of Regional Development of Poland, Warsaw.
- Beluszky Pál 2001: *A Nagyalföld történeti földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Buday László 1923: *Magyarország küzdelmes évei. A megcsonkított Magyarország ujradolgozott második kiadása*. A szerző kiadása, Budapest.

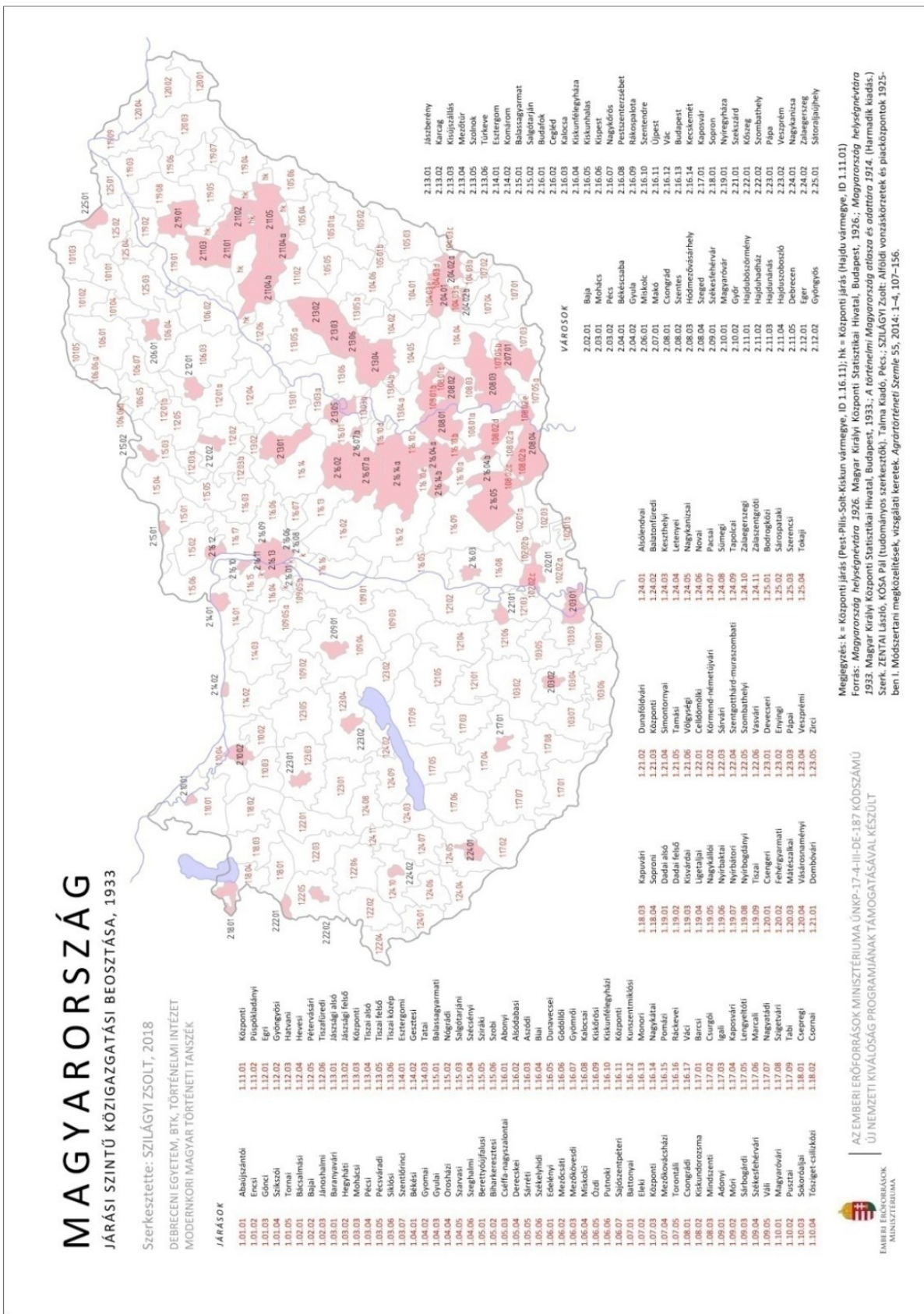
- Crafts, Nicholas F. R. 1996: *The Human Development Index: some Historical Comparisons*. London School of Economics and Political Science, London. (LSE Working Papers in Economic History no. 33/96)
- Crafts, Nicholas F. R. 2002: The Human Development Index, 1870–1999: Some Revised Estimates. *European Review of Economic History* 6, 395–405.
- Csité András – Németh Nándor 2007: *Az életminőség területi differenciái Magyarországon: a kistérségi szintű HDI becslési lehetőségei*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapesti Corvinus Egyetem Emberi Erőforrások Tanszék, Budapest. (Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek 3.)
- Demeter Gábor 2018: *Területi egyenlőtlenségek, perifériák és funkcionális régiók elkülönítése a történeti Magyarország területén (1890–1910)*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest. (Történeti Térinformatikai Tanulmányok 5.)
- Dusek Tamás – Kiss János Péter 2008: A regionális GDP értelmezésének és használatának problémái. *Területi Statisztika* 48, 3, 264–280.
- Eszlár Károly 1938: *Az egyenesadók*. Ranschburg Gusztáv Bizománya, Budapest.
- Faludy György 2006: *Test és lélek*. Alexandra Kiadó, Pécs.
- Faragó Tamás 2007: Történeti mutatószám az „emberi fejlődés” ábrázolására Magyarországon (1910–2001). Elemzési kísérlet. *Demográfia* 50 (2–3), 173–196.
- Farkas Máté Bence 2012: A korrigált humán fejlettségi mutató kistérségek közötti differenciáltsága Magyarországon. *Területi Statisztika* 52 (3), 230–249.
- Garami Erika 2009: A humán erőforrás területi különbségei. Az emberi fejlődés indexének hazai alkalmazhatósága. *Területi Statisztika* 49 (3), 280–298.
- Gébert Judit 2012: A jólét mérésének elméleti alapjai és problémái. In *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. Szerk.: Bajmócy Zoltán, Lengyel Imre, Málovics György. JATEPress, Szeged, 303–317.
- Gunst Péter 1970: *A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gyáni Gábor 1998: Az urbanizáció Magyarországon a 19–20. században. *Limes* 11 (2–3), 87–100.
- Győri Róbert 2006: Bécs kapujában. Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején. *Korall* 24–25, 231–250.
- Halla Aurél–Dobrovics Károly 1936: *Magyarország története különös tekintettel iparra és kereskedelemre*. 2. kötet. 1290-től napjainkig. Monopol Könyvkiadó Vállalat, Budapest.
- Hicks, Norman – Streeten, Paul 1979: Indicators of Development: The Search for a Basic Needs Yardstick. *World Development* 7, 567–580.
- Husz Ildikó 2001: Az emberi fejlődés indexe. *Szociológiai Szemle* 11 (2), 72–83.
- Husz Ildikó 2002: Regionális különbségek Magyarországon, kísérlet a területi különbségek bemutatására az emberi fejlődés indexe alapján. In: *Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből*. Szerk.: Lengyel György. BKÁE, Budapest, 23–34.
- Jakobi Ákos–Kiss János Péter 2003: A lakossági jövedelmek kistérségi becslése. In *Kistérségi mozaik. Tanulmányok*. Szerk.: Nemes Nagy József. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék; MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport. Budapest, 55–86. (Regionális Tudományi Tanulmányok 8.)
- Józan Péter 2008: A módosított humán fejlettségi mutató (MHFM) és alkalmazhatósága az életminőség mérésében. *Statisztikai Szemle* 86 (10–11), 949–969.
- Kiss János Péter 2003: A kistérségek 2000. évi GDP-jének becslése. In *Kistérségi mozaik. Tanulmányok*. Szerk.: Nemes Nagy József. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék; MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport. Budapest, 39–54. (Regionális Tudományi Tanulmányok 8.)
- Kiss János Péter 2010: A várostérségek GDP-változásának becslése (1995–2007). Kéziratban. Határtalan várostérségek: az országhatárokon átvélő várostérségi kapcsolatok a Kárpát-medencében (INNOTARS-08 projekt), MTA Regionális Kutatások Központja, Békéscsaba–Budapest. (<http://www.academia.edu/8740267>, letöltve: 2018. június 24.)
- Koós Bálint 2015: A magyar településállomány objektív jól-lét alapú differenciálódása. In: *Inclusive Society – Well-being – Participation, Inkluzív társadalom – jól-lét – társadalmi részvétel*. Szerk.: Hervainé Szabó Gyöngyvér, Baráth Gabriella. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 85–94.
- Malatyinszki Szilárd 2010: A települések emberi erőforrásának mérése. *Földrajzi Közlemények* 134 (1), 45–58.
- Matolcsy Mátyás 1936: Jövedelemeloszlás Magyarországon. *Közgazdasági Szemle* 60, 271–287.

- Murray, Christopher J. L. 1994: Development data constraints and the human development index. In: *Monitoring social progress in the 1990s*. Eds. David G. Westendorff, Dharam Ghai. UNRISD, Avebury, 40–64.
- Nagy Gábor 2014: A jól-lét index megjelenése és tartalmi, módszertani fejlődése a hazai szakirodalomban. *Perspective* 18 (20), 126–140.
- Nemes Nagy József – Jakobi Ákos 2003: A humán fejlettségi mutató (index) megyék közötti differenciáltsága 1999-ben. In: *A szegénység enyhítéséért – helyzetkép és javaslatok*. Szerk.: Fóti Klára. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Bp. 24–28.
- Nemes Nagy József [2000]: A humán erőforrások regionális differenciáltsága a kilencvenes években. In: *Az emberi erőforrások jellemzői Magyarországon 1999*. Szerk.: Fóti Klára. MTA Világgazdasági Kutatóintézete, Budapest, 61–72.
- Nemes Nagy József 1995: A GDP regionális számbavétele. In: *Pro Geographia Humana*. Szerk.: Probáld Ferenc. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 99–118.
- Nemes Nagy József 2009: *Terek, helyek régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Bp. (Modern Regionális Tudomány Szakkönyvtár)
- Noorbakhsh, Farhad 1998: A Modified Human Development Index. *World Development* 26 (3), 517–528.
- Obádovics Csilla – Kulcsár László 2003: A vidéki népesség humánindexének alakulása Magyarországon. *Területi Statisztika* 43 (4), 303–322.
- Obádovics Csilla – Mokos Béla – Kulcsár László 2001: Vidéki térségek emberi erőforrás fejlettségének alakulása Magyarországon. *A Falu* 16 (4), 71–79.
- Paár Ádám 2018: Moson és Magyaróvár története 1920-tól a második világháború végéig. In: *Mosonmagyaróvár*. Szerk.: Tuba László. Mosonvármegye Lap- és Könyvkiadó, 225–289.
- Pénzes János 2014.: *Periférikus térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek*. Didakt Kft., Debrecen.
- Pogány Ágnes 2018: Szentháromság téri változatok költségvetési válságra. A fiskális krízis kezelése az 1930-as évek első felében. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2017–2018. Hitel-bank-piac*. Főszerk.: Kövér György, Pogány Ágnes, Weisz Boglárka. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Hajnal István Alapítvány, Budapest, 305–329.
- Prados de la Escosura, Leandro 2005: *Improving the Human Development Index. New Estimates for Europe and its Offshoots, 1850–1990*. Manuscript. (Online: http://www.aehe.es/wp-content/uploads/2005/10/a1_prados_de_la_escosura.pdf).
- Prados de la Escosura, Leandro 2015: World Human Development: 1870–2007. *Review of Income and Wealth* 61 (2), 220–247.
- Rechnitzer János – Smahó Melinda 2005: *A humán erőforrások regionális sajátosságai az átmenetben*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest. (KTI Könyvek 5.)
- Sárfalvi Béla–Probáld Ferenc 2000: Európa társadalomföldrajzi vázlata. In: *Európa regionális földrajza. Egyetemi és főiskolai tankönyv*. Szerk.: Probáld Ferenc. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2000, 99–124.
- Schulze, Max-Stephan 2007: *Regional Income Dispersion and Market Potential in the Late Nineteenth Century Habsburg Empire*. Department of Economic History, London School of Economics, London. (LSE Working Papers no. 106/07)
- Schulze, Max-Stephan and Wolf, Nikolaus 2009: *Economic Nationalism and Economic Integration: The Austro-Hungarian Empire in the Late Nineteenth Century*. Department of Economic History, London School of Economics, London. (LSE Working Paper no. 2813)
- Sen, Amartya 1998: Mortality as an Indicator of Economic Success and Failure. *The Economic Journal* 108 (1), 1–25.
- Srinivasan, Thirukodikaval Nilakanta 1994: Human Development: A New Paradigm or Reinvention of the Wheel? *The American Economic Review* 84 (2), 238–243.
- Stiglitz, Joseph E. – Sen, Amartya – Fitoussi, Jean-Paul 2009: *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress, Paris.
- Szabó Pál – Farkas, Máté 2012: A fejlettség különböző felfogásai és mérései Európában és Magyarországon. *Közép-európai Közlemények* 5 (1), 86–101.
- Szilágyi Zsolt 2012: *Homokváros. Kecskemét történeti földrajzi látószögek metszetében*. Kecskemét Írott Örökségért Alapítvány, Kecskemét. (Kecskeméti Örökség Könyvek, 2.)

- Szilágyi Zsolt 2014a: Alföldi vonzáskörzetek és piacközpontok 1925-ben I. Módszertani megközelítések, vizsgálati keretek. *Agrártörténeti Szemle* 55 (1–4), 107–156.
- Szilágyi Zsolt 2014b: Hajnali suttagó II. Kecskeméti gyümölcskereskedők a 20. század első felében. In: *Piacok a társadalomban és a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2012. évi, debreceni konferenciájának kötete*. Szerk.: Halmos Károly, Kiss Zsuzsanna, Klement Judit. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 147–161. (Rendi társadalom – polgári társadalom 26.)
- Szilágyi Zsolt 2015a: A fejlettség területi különbségei az Alföldön a 20. század elején. In: *Föld, parasztság, agrárium. Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében*. Szerk.: Varga Zsuzsanna, Pallai László. Hajdúnánás, 37–112.
- Szilágyi Zsolt 2015b: Az alföldi piacközpont-állomány változása 1828–1925 között. *Történeti Tanulmányok* 23, 196–222.
- Szilágyi Zsolt 2016: Isten veled fejlődésmodell! Kecskemét alkalmazkodásának történeti sajátosságai. *Forrás* 48 (7–8), 36–59.
- Szilágyi Zsolt 2017: *Föld és hatalom. Mezővárosi elit Kecskeméten 1920–1939*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. (A Múlt Ösvényén 19.)
- Szilágyi Zsolt 2018a: Vándormozgalom a trianoni Alföld területén a 20. század első harmadában. *Századok* 152 (1), 85–126.
- Szilágyi Zsolt 2018b: *A Kárpát-medence fejlettségi membránja 1910-ben. A fogalomalkotás és a vizualizálás egy lehetséges módszertani megoldása, az eredmények kontextualizálási kísérlete*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest. (Történeti Térinformatikai Tanulmányok 7.)
- Szilágyi Zsolt 2018c: Az életminőség területi egyenlőtlenségeinek változása Magyarországon a 20. század első harmadában. In: *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. Szerk.: Demeter Gábor, Szulovszky János. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontja, Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszéke, Budapest–Debrecen, 255–334.
- Teşliuc, Emil – Grigoraş, Vlad – Stănculescu, Manuela Sofia (eds.) 2016: *The Atlas of Rural Marginalized Areas and of Local Human Development in Romania*. Ministry of Labor, Family, Social Protection and Elderly, The World Bank Group, Bucharest.
- Timár Lajos 1986: *A gazdaság térszerkezete és a városhálózat néhány sajátossága a két világháború közötti Magyarországon*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. (Az MTA Regionális Központjának Kutatási Eredményei)
- Tomka Béla 2011: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tóth Balázs István 2013: Időszerű áttekintés: területi fejlettségi vizsgálatok Magyarországon az ezredforduló után. *E-CONOM* 2 (1), 76–89.
- Varga István 1932: *Csonka-Magyarország gazdasági fejlődése. Különlenyomat a „Kenéz Béla emlékkönyv”-ből*. M. Kir. József-Műegyetem, Budapest 1932.
- Veenhoven, Ruut 1996: Happy Life-Expectancy. A Comprehensive Measure of Quality-of-life in Nations. *Social Indicators Research* 39, 1–58.
- Wolf István [1926]: *Kecskemét hj város monográfiája*. Doktori értekezés, kéziratban. Lelőhely: MNL BKML, XV-7, Nr. 8.

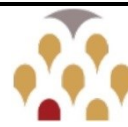
Melléklet

1. térkép. Magyarország járási szintű beosztása, 1933

GISa Hungarorum

Az MTA BTK Történettudományi Intézete munkatársai a debreceni, a budapesti és a pécsi tudományegyetem oktatóival együttműködve 2015 és 2017 között kidolgoztak egy térinformatikai keretrendszert, amelynek az alaptérképei, illetve az ahhoz rendelhető statisztikai adatbázis – egyelőre – a történeti Magyarország 1850 és 1918 közötti vizsgálatát teszi lehetővé. Ezt nem csak saját tudományos elemzéseik elősegítése érdekében alakították ki. A létrehozóknak ezen túlmenően a kezdettől fogva az volt a célja, hogy mind a magyarságtudományok különböző szakemberei, mind pedig a honismerettel, néprajzi gyűjtéssel kenyerkereső munkájuk mellett önkéntes kutató, vagyis bárki, akinek a munkájához hasznos lenne egy ilyen földrajzi információs rendszer támogatása, minden további nélkül használhassa majd ezt az eszközt. A fejlesztésnek a *GISa Hungarorum* fantázianevet adtuk – utalva a térinformatikai rendszer közkeletű angol rövidítésére (GIS: Geographic Information System) és a középkori magyar történelem két, Gesta Hungarorum címmel emlegetett elbeszélő forrására. A modern térelemzési módszerek minél szélesebb körű alkalmazása és népszerűsítése érdekében a dualizmus kori Magyarország megyei, járási, községhatáros és a települések földrajzi középpontját tartalmazó alaptérképei, illetve a korabeli publikált statisztikai adatfelvételek számítógépes adatbázis szabadon letölthető az a projekt honlapjáról: <http://www.gistory.hu/g/hu/gistory/otka>.

Történeti Térinformatikai Tanulmányok

Az MTA BTK Történettudományi Intézet sorozata

Kiadványsorozatunk a magyarországi történeti térinformatikai kutatások lektorált fóruma. Célja a történeti Magyarországgal foglalkozó eredmények közreadása, valamint a történeti tér problémái modern megközelítéseinek népszerűsítése; de helyet ad más térséggel foglalkozó, ám módszertani szempontból figyelemre méltó tanulmányoknak is.

Szerkeszti: Demeter Gábor – Szulovszky János

Felelős kiadó: Fodor Pál főigazgató • Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet • 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., B. épület 5.25. szoba

Postacím: Történeti Térinformatikai Tanulmányok, c/o MTA BTK TTI • H-1453 Budapest, Pf. 33.

E-mail: Szulovszky.Janos@btk.mta.hu

ISSN 2560-2276

ISBN 978-963-416-157-8

A nyomdai előkészítés és a nyomtatás az Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében készült.